

K. NÉMETH ANDRÁS – ÓDOR PÉTER

Új középkori templomalaprajzok ortofotókon Tolna vármegyéből

1. BEVEZETÉS, ELŐZMÉNYEK

A középkori Tolna megye templomait összegző monográfia második, javított és bővített kiadása 2015-ben jelent meg.¹ Mint minden hasonló jellegű, kiterjedt adatgyűjtésen alapuló munka, ez is a kutatás aktuális állapotát tükrözte, s mint ilyen, folyamatosan bővíthető, kiegészíthető újabb adatokkal.

Minthogy újabb írásos források már bizonyára csak kisebb mennyiségben kerülnek még elő, az idő- és költségigényes ásatásokra pedig napjainkban egyre kevesebb a lehetőség intézményi erőből, az elpusztult középkori templomok kutatásában kiemelkedő szerep jut az utóbbi években egyre jobban fejlődő és nem utolsósorban egyre könnyebben elérhető távérzékelési eljárásoknak, ez esetben a fényképezésnek, készüljenek a felvételek műholdról, repülőgépről vagy drónról.

A 2021 tavaszán megújult Mezőgazdasági Parcella Azonosító Rendszer (MePAR) nevű, egységes országos földterület-azonosító, elsősorban mezőgazdasági tevékenységet támogató térinformatikai rendszerbe² olyan, az egész országról készült, nagy felbontású légi fotók kerültek fel, amelyeken számos régészeti jelenség fedezhető fel. A történeti Tolna megye területén a felvételek szisztematikus átnézésével számos, terepbejárásból és légi felvételről már ismert középkori templom helyén sikerült az elpusztult épületek alaprajzát, vagy azok eddig nem azonosított részleteit azonosítani, néhány további esetben pedig a terepen eddig eredménytelenül azonosítani próbált templomok helyét is megtaláltuk ezzel a módszerrel.

Ebben a tanulmányban összesen húsz templomalaprajzot mutatunk be egységes szempontrendszer alapján.³ Ezek közül tizenöt helyszín mindig is Tolna megyéhez tartozott (Katalógus 1–15.), egy a középkorban Tolna megyébe esett, ma már azonban Baranya megyében (Katalógus 16.), három pedig Somogy megye területén fekszik (Katalógus 17–19.), végül pedig egy bogyiszlói templomhely napjainkban ugyan Tolna megye része, de a régiségben Bodrog megyei volt (Katalógus 20.).

¹ K. NÉMETH 2015a.

² <https://mepar.mvh.allamkincstar.gov.hu/> (Letöltés: 2022. 12. 20.)

³ Köszönetet mondunk dr. Gulyás Gergelynek, a térképészetért felelős Miniszterelnökséget vezető miniszternek az ortofotók díjmentes közlésének engedélyezéséért.

Fontos megemlíteni, hogy az itt bemutatott, templomnak meghatározható és jellegzetes alaprajzi részletekkel jellemezhető objektumok mellett néhány olyan további jelenséget is találtunk az úrfotók átnézése során, amelyek a körülöttük fekvő lelőhelyek, illetve esetenként korábban már hitelesített helyük alapján valószínűleg vagy éppen bizonyosan szintén templomok, de értelmezhető, bemutatható alaprajzi jellemzőjüket nem sikerült meghatározni. A templomok foltja látható többek között Dunaszentgyörgy-Faluhely 1. (74613), Koppányszántó-Csád (23105), vagy Szekszárd-Töröksziget (59893) lelőhelyen.

2. LÉGI FOTÓK A TEMPLOM- ÉS TELEPÜLÉS AZONOSÍTÁS SZOLGÁLATÁBAN

A középkori templomok szisztematikus légi régészeti kutatásának megindítása Miklós Zsuzsa nevéhez fűződik, aki éppen tárgyalt területünkről, Tolna megyéből közölte az első, légi fotózás során azonosított magyarországi középkori templomalaprajzokat, amelyeket a Tolna megyei várak kutatásához kapcsolódóan, mintegy mellékesen fedezett fel. 2002-ben Harc-Janyapuszta (66808) és Őcsény-Pusztagyörke (30698),⁴ két évvel később Dalmand-Sánc (23075), Döbrököz-Göröcsmény (40402) és Szakály-Tárkánymajor-dűlő (23636) templomainak légi fotóit közölte,⁵ végül pedig 2010-ben, a légi fotózásnak a középkor kutatásában játszott szerepéről írt módszertani tanulmányában a templomok kutatását elemezve az említett öt, Tolna megyei templom közül hármat mutatott be példaként.⁶

2007-ben Szabó Máté és K. Németh András három újabb épületet ismertetett, egyet Szabó Máté felvétele (Dalmand-Felsőleperdpuszta, 56412), kettőt pedig az 1996-ban, Visy Zsolt által szervezett légi régészeti gyakorlaton készített légi fotók alapján (Somogyszil-Sárcközi-dűlő, 57282; Szakcs-Varnyasi-dűlő, 35319).⁷ 2010-ben ugyanez a szerzőpáros újabb öt templom légi fotóját közölte: Bedegkér-Alsó-Halastó-dűlő templomáét (85897) Otto Braasch, Dalmand-Petőfi utca déli vége (35321), Hidas-Malom-dűlő (37420) és Sióagárd-Kóhányás (49513) lelőhelyekét Szabó Máté, Gyulaj-Forrási-dűlő (63448) templomépületét pedig Otto Braasch és Szabó Máté felvételei alapján.⁸

2008 és 2015 között Czajlik Zoltán összesen hat elpusztult középkori templomot fotózott Tolna megyében, négyet elsőként. Ebből hármat közölt Bödőcs Andrással és Rupnik Lászlóval közösen írt, éves beszámolójuk részeként. 2008-ban Tevel-Öregtemplom-dűlő (61084),⁹ 2009-ben Kajdacs-Hegyes-dűlő (20492) felvételeit közölte, Nagydorog-Sas-hegy-dűlő (46970) templomáról pedig szöveges ismertetést adott.¹⁰

Szabó Máté 2016-ban a Pécsi Légirégészeti Téka történetét tárgyaló könyvében önálló fejezetben mutatta be az elpusztult templomokat, a korábban közölt Tolna megyei helyszínek közül újra közölve Bedegkér-Alsó-Halastó-dűlő, Dalmand-Felsőleperdpuszta és Hidas-Malom-dűlő templomainak felvételeit, két-két Bács-Kiskun (Kunfehértó, Szabadszállás) és Fejér megyei (Sárszentmihály, Soponya), illetve egy Győr-Moson-Sopron megyei (Jánossomorja) példa mellett.¹¹

Pánya István a Bács, Bodrog és Solt vármegyék komplex közép- és török kori településtörténetét feldolgozó doktori disszertációjában az adatforrások ismertetése során külön alfejezeteket szentelt az archív, illetve jelenkori légi felvételek, valamint a műholdképek elérhetőségének és felhasználási lehetőségeik bemutatásának, egy légi fotóról ismert templomalaprajzot (Vaskút-Arany), továbbá számos egyházas hely műholdfelvételen megfigyelhető alaprajzát is közölve.¹² Hasonló forrásból

⁴ MIKLÓS 2002.

⁵ MIKLÓS 2004a.

⁶ MIKLÓS 2010, 865–868.

⁷ K. NÉMETH – SZABÓ 2007.

⁸ K. NÉMETH – SZABÓ 2010.

⁹ CZAJLIK et al. 2009, 114.

¹⁰ CZAJLIK – BÖDŐCS – RUPNIK 2010, 87.

¹¹ SZABÓ 2016, 150–159.

¹² PÁNYA 2022, 61–64, 150–162.

zisra támaszkodva Rosta Szabolccsal közösen írt, tavaly megjelent tanulmányában százas nagyságrendben tett közzé templomokat övező árkokra vonatkozó felvételeket, amelyek közül néhányon – kizárólag légi felvételeken – a szétszántott templomok alaprajzi jellegzetességei is feltűnnek (Dusnok-Natka; Szabadszállás-Aranyegyháza; Dunavecse-Csanád; Harta-Ér alatti dűlő), műholdképeken ugyanakkor csak a templomok tömege, foltja vehető ki, az sem minden esetben.¹³

Legújabbán K. Németh András ismeretterjesztő cikkben, kizárólag Tolna megyei példákon keresztül mutatta be a középkori templomok légi régészeti kutatását, ideértve a műhold-, a légi, illetve a drónfelvételeket is. Itt került először közlésre Czajlik Zoltán légi felvétele a középkori Gyánt (Tolnanémedi-Gyánt, 41326), valamint Csikós Zoltán drónfotója a középkori Száka település (Szálka-Öregtemplom, 41939) templomáról.¹⁴

A MePAR-portálon található, szabad elérésű képanyag nagyságrendekkel nagyobb mennyiségben szolgáltat légi felvételeket az országról. A képek a Vexcel UltraCam légi fényképezéshez készült kamerarendszer egyre korszerűbb típusaival készültek, a fotózás átlagosan 5000–6000 méter magasból történt. A felvételek felbontása általában 40, ritkábban 20 centiméter/pixel,¹⁵ amely a hagyományos légi fényképezés minőségétől elmarad. A Lechner Tudásközpont Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság felügyelete alatt futó ortofotózások során az ország területének meghatározott részét évente újra fényképezik az Európai Unió előírásainak megfelelően. Ezért folyamatosan új felvételek érhetőek el nagy mennyiségben, esetenként légi régészeti kutatáshoz megfelelő minőségben.¹⁶ A felvételek egy rövid időszakban készülnek, ami kritikus a felhasználás szempontjából. A talaj- és növényjelek az év kis részében jelzik csak a területen fekvő régészeti jelenségek nyomát – a templomokat is beleértve –,¹⁷ ezért szerencsés időzítés szükséges a MePAR-felvételek eredményes felhasználásához.

A felhasznált felvételek fontos tulajdonsága, hogy ortofotók. Ezek a felvételek digitálisan ortogonálisan korrigált (a felszínre merőlegesen kiigazított) felvételek, térképészeti célokra is felhasználhatók, mert torzítatlanok. Ennek előnye, hogy – ellentétben a gyakran ferdeszögben készített, kifejezetten légi régészeti célú felvételekkel – a templomok méretét biztosabban meg lehet határozni, korlátozó tényező ez esetben a felvételek minősége. Az előnyök mellett hátrány ezen légi felvételeknél az emberi szem hiánya, ami az értelmezés lehetőségeit beszűkíti, ahogyan a sűrűfény, az árnyékokból származó többletinformáció is elveszhet a repülések időzítésétől függően.

2013-ban június 13. és július 4. között, 2015-ben pedig május 8. és július 10. között pontosan ilyen kedvező, kora nyári időszakban készültek a felvételek. Ennek köszönhetően csak Tolna megyében több tucatnyi új lelőhely, ismeretlen jelenség került elő, köztük a tárgyalt templomok.

Az ismertetett alaprajzok az említett két ortofotó-sorozatból váltak jelenlegi formájukban ismertté. A jelenségek értelmezéséhez felhasználtuk ellenőrzés és pontosítás céljából a rendelkezésre álló képi anyagokat (Google Earth, fentről.hu, további MePAR-sorozatok), és geofizikai felméréseket is (Madocsa-Felső-Nyilas, Harc-Nagy-dűlő). A bizonytalan alaprajzi részeket, kiegészítéseket, esetleges elkülöníthető periódusokat a rajzokon külön jelöltük. Építési periódusok esetén az elsőt fehér, a későbbi bővítéseket – amennyiben megállapítható volt – szürke színnel jelöltük. A bizonytalan jelenségekre szaggatott vonal utal, a világos színnel kiemelt terület törmelékes foltot, a sötét színezetű pedig árkolást vagy körítőfalat jelöl. Az itt ismertetett keretek és katalógus remélhetőleg az újabb hasonló adatok ismertetéséhez is alkalmazható lesz.

¹³ ROSTA – PÁNYA 2022.

¹⁴ K. NÉMETH 2022.

¹⁵ <https://geoshop.hu/products> (Letöltés: 2023. 04. 10.)

¹⁶ A folyamatos fényképezésnek köszönhetően a jövőben új alaprajzok várhatók a művelés alatt álló templomhelyekről.

¹⁷ MIKLÓS 2004a.

3. KATALÓGUS

A katalógus szócikkeinek felépítése

Lelőhelynév (a közhiteles régészeti leelőhely-nyilvántartásban szereplő leelőhely-azonosító)

I. Középkori falunév; ahol a korábbiakhoz képest új falunév merült fel, annak indoklása.

II. A templom első említése, titulusa, főbb írásos adatai. Az újkori említésekre csak röviden utalunk, hivatkozás nélkül, mert ezek bővebben megtalálhatók a megyei templom-monográfiában.

III. Az épület külső méretei, alaprajzi jellegzetességei az ortofotó alapján, esetleg építési periódusok meghatározása és keltezés.

IV. Terepi, terepbejárás adatok, a templom elhelyezkedése a faluhelyen belül. K. Németh András közölt terepbejárás jelentéseire külön nem hivatkozunk, csak az ezeket tartalmazó monográfiára.

Történeti és mai Tolna megye

1. Dombóvár, Kis-rét-föld I. (93593)

I. Mászlyony. A forrásokban először 1347-ben említett középkori települést okleveles adatok alapján egyértelműen be lehetett azonosítani: az egykori Görbő településtől délre és az ábrahámi apátságtól északra helyezkedett el.¹⁸ Az újkori dülőnevek és Mászlyony-puszta is megőrizte a település emlékét. (K. Németh András korábban Görbővel azonosította.)¹⁹

II. A templom a középkorból nem ismert, az épület romjait először a 19. században említik.

III. Külső mérete ortofotó alapján 14×7 méter, a szentély hosszúsága ebből 5 méter, a falak vastagsága kb. 1 méter volt. A szentély keskenyebb, mint a hajó, záródása valószínűleg egyenes volt. Tájolása pontosan északkelet–dél nyugati. Szabályos kör alakú, kb. 35 méter átmérőjű, 1 méter széles kerítőárok is övezte (1a-b. kép).

IV. A Mászlyony-pusztától enyhén délkeleti irányban, a Kiskondai-patak jobb partján fekvő faluhely korábban már részben ismert volt, K. Németh András 2016-os terepbejárása nyomán,²⁰ az ortofotós azonosításáig azonban nem került elő a 19. század első felében „*a helység rétföldjén*” említett templom.²¹ Az intenzíven jelentkező települést az ortofotó alapján 2021-ben célzottan újra bejártuk. A templom helyét a falutól elkülönülve, annak északnyugatisarkától 50 méterre azonosítottuk. A lankás domboldal egyik magaslatán helyezkedik el, helyét sok, néhány kilogrammos kő- és tégladarab (köztük római tegulák) és kevés embercsont jelezte a felszínen.²²

2. Dombóvár, Kiskonda-puszta II. (93605)

I. Konda, Kondaszentmiklós

II. A pápai tizedjegyzékben említik először 1333-ban, Szentmiklós néven.²³ A település (egyik) névadója a templom Szent Miklós-patrocíniuma volt.

III. Valószínűleg a templom 22 méter sugarú, szabályos kör alakú kerítőárkának nyoma figyelhető meg a felvételen, a templom azonban nem egyértelmű. Egy délkeleti irányban tájolt köríves szentélyzáródás sejthető a felvételen, 15–20 méter hosszú épület részeként. Az értelmezésben a művelésnyomok zavaró tényezőt jelentenek, a korábban ugyanitt létesült bronzkori erődített település objektumaihoz hasonlóan (2a-b. kép).

IV. A több korszakú, bronzkori és középkori leelőhelyet Miklós Zsuzsa fedezte fel légi fotózás során, de terepi ellenőrzésére akkor nem került sor. K. Németh András 2016-ban végzett terepbejárást a leelőhelyen, a középkori Konda falu nyomait keresve, de csak késő bronzkori telepnyomot

¹⁸ MES IV. 32. sz.

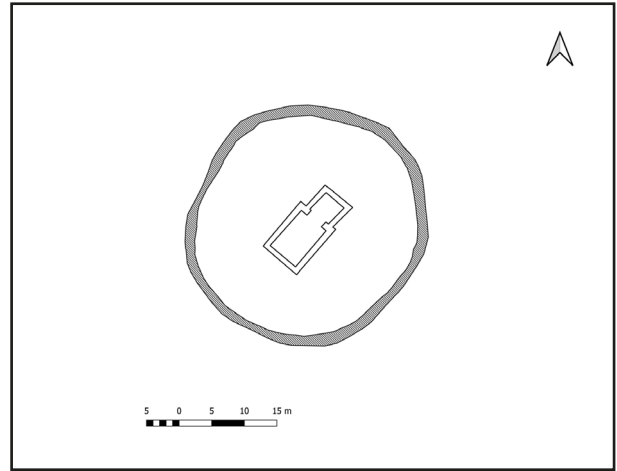
¹⁹ K. NÉMETH 2015a, 57.

²⁰ K. Németh András terepbejárása, 2016. május 19.

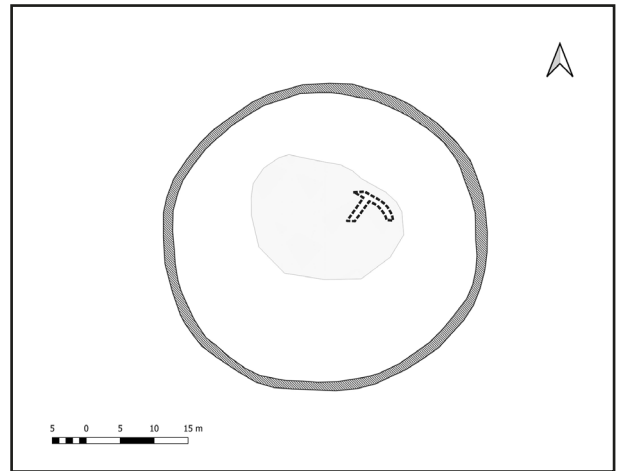
²¹ K. NÉMETH 2015a, 58.

²² A szerzők, valamint K. Tóth Gábor régész, továbbá Csikós Zoltán és Kántor Miklós terepbejárása, 2021. április 22.

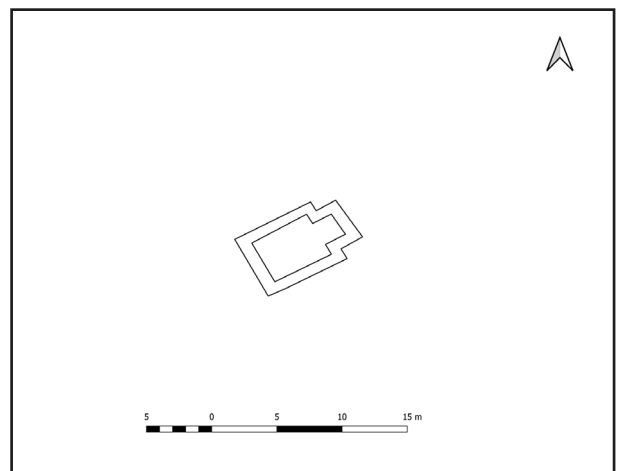
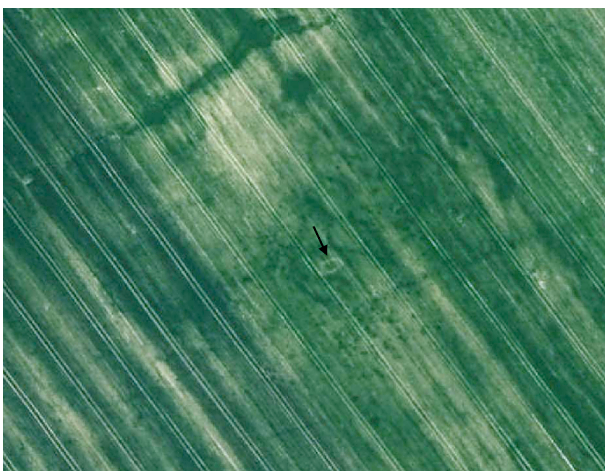
²³ MonVat I/1. 262.

1. kép. Dombóvár, Kis-rét-föld I. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

2. kép. Dombóvár, Kiskonda-pusztá II. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

3. kép. Értény, Barnahátpusztá II. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2016);
b) a jelenségek értelmezése

azonosított a Kiskondai-patak keleti felén, két, a patakra merőleges mellékvölgy között fekvő dombon. Ugyanekkor a lelőhelytől északra, az említett mellékvölgygel elválasztva kb. 350 méter hosszan középkori faluhelyet azonosított (Kiskonda-pusztá I., 93603).²⁴ 2021-ben célzott terepbejárás során a Kondai-patak keleti oldalán, simított felszínen előkerültek az említett bronzkori telep nyomai és néhány nagyobb kődarab, az ortofotón jelzett területen. Ezek valószínűleg a templomhoz köthetők, a templom egyértelmű nyomait a simított felszín azonban elfedte.²⁵

3. Értény, Barnahátpusztá II. (23341)

I. Hékkút, Hőkút

II. Templomáról nincs középkori írásos adat. Református lelkészét először 1623-ban említik,²⁶ 1652-ig több adat van róla.²⁷ Az 1891-es Wosinsky Mór-féle régészeti kérdőívben Barnahátpusztá Okrád felé eső részén középkori temetőt említenek,²⁸ ami bizonyára lelőhelyünkre vonatkozik.

III. Az egykori templomépület mindössze 8×5 méter nagyságú, szentélye egyenes záródású, ennek mérete 2×4 méter. A falak vastagsága megközelítőleg 80 centiméter volt. Tájolása északkelet-délnyugati, 30 fokkal tért el a kelet-nyugati tengelytől (3a-b. kép).

IV. Torma István 1962-ben Barnahátpusztától északkeletre, a Kánya-ér (Kányai-víz) keleti oldalán, az Értény-Iregszemcse településhatár és a tőle délre fekvő akácok közötti részen kb. 200 méter hosszan középkori települést azonosított, különösen sok égett, paticsos földet figyelt meg „*egy kis harántirányú dombnál*”.²⁹ Ez a domb talán megfeleltethető a topográfiai térképen jól megfigyelhető, délnyugat-északkeleti irányú mellékvölgy északi oldalán húzódó, a patak felé benyúló, félszigetszerű dombbal, bár a lelőhely-nyilvántartás a lelőhelyet – pusztán a leírás alapján – a mellékvölgy déli oldalára rögzítette. A templom a nyilvántartásban szereplő lelőhely szélétől kb. 250 méterre északra fekszik, az említett mellékvölgy záródásától keletre, a dombvonulat magasabb részén, a pataktól több mint 500 méterre. Helyét apró tégladarabok, néhány kisebb kő és kevés embercsont jelzi egy kb. 40 méter átmérőjű körben.³⁰

4. Gyöng, Kis-csárda (48327)

I. Szabaton

II. A templom csak a pápai tizedjegyzékben szerepel, kizárólag az 1335-ös adatsorban.³¹

III. A téglalap alakú hajó mérete 12×8 méter volt, legalább három sarkán (a nyugati oldalon és a délkeleti sarkon) ferde támpillérekkel. Az egyenesen záródó szentély 4×6 méter nagyságú volt, északról valószínűleg 4×3,5 méteres, szabálytalan négyszög alakú sekrestyével kiegészítve. Az épületet északkelet-délnyugati irányba tájolták, 20 fokkal tért el kelettől. A falak vastagsága változó, 90 centiméter és 1,2 méter közötti lehetett, a sekrestyénél 70 centiméter. A templom legalább két periódusban épült: az eredetileg bizonyára támpillér nélkül épült hajóhoz valószínűleg a sekrestye utólagos hozzáépítésével egyidejűleg toldottak hozzá támpilléreket. A sekrestye falainak eltérő vastagsága és elrendezése is későbbi bővítésre utal (4a-b. kép).

IV. A középkori Szabaton Gyöng-Szabaton-pusztától délre kb. 500 méterre, a Donát-patak északi partján feküdt, helyét Miklós Zsuzsa azonosította 2003-ban. A templomot terepbejárása idején a település nyugati harmadában egy 50 méter átmérőjű, téglá- és kőtöredékekkel borított rész jelezte.³²

²⁴ K. Németh András terepbejárása, 2016. május 19.

²⁵ A szerzők, valamint K. Tóth Gábor régész, továbbá Csikós Zoltán és Kántor Miklós terepbejárása, 2021. április 22.

²⁶ THURY 1908, 236.

²⁷ FÖLDVÁRY 1898, 128, 140, 147, 185.

²⁸ K. NÉMETH 2005, 141.

²⁹ TORMA 1962, II. 6. (1962. április 12., 105. lelőhely)

³⁰ K. Németh András terepbejárása, 2022. december 29.

³¹ MonVat I/1. 311.

³² MIKLÓS 2004b, 132. Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 72–73.

5. *Harc, Nagy-dűlő (66808)*

I. Anya

II. A templom a középkorból kizárólag a pápai tizedjegyzék 1335. évi adatsorából ismert.³³

III. A templomot Miklós Zsuzsa 2000 nyarán légi fotózás során fedezte fel Harctól északra 4 kilométerre, a Sió nyugati oldalán, a középkori Anyavárral szemben. A templomtól közvetlenül nyugatra egy másik, L alaprajzú, nagy méretű épületegyüttes – talán kúria – részleges alaprajza is láthatóvá vált. A templomalaprajznak eddig csak a keleti, gótikus fele volt ismert Miklós Zsuzsa légi felvételéről, és egy, a templomot övező árkolás (5. kép).³⁴ A templom egyedülálló alaprajzát az ortofotó fedte fel, amit 2022 őszén talajradaros felmérés is pontosított, és bővített.³⁵ Első periódusa egy közel szabályos centrális alaprajzú templom volt. A magját adó, 8,5×9 méteres négyzet mind a négy oldalának közepén 2–2,4 méter hosszú, 4–4,5 méter széles, egyenes záródású apszisok nyúltak ki, amelyek egy 13×12,3 méteres görögkereszt formát adtak ki. A falak vastagsága 1–1,3 méter közötti volt. A templom közepén négy, nagy méretű, kb. 1×1 méteres pillér is állt, melyek egy nagyjából 4×4 méteres terület sarokpontjai voltak a keresztszárak találkozásában. A pillérek méretéből adódóan középen torony, kupola vagy más felépítmény sejthető. Második periódusban a keleti keresztszár elbontásával, feltehetően a 15. században kinyitották a templomot és késő gótikus stílusú hajóval, és azonos szélességű, a tízszög öt oldalával záródó, 12 méter hosszú és 8 méter széles, kissé aszimmetrikus, támpilléres szentéllyel toldották meg. A gótikus szentély északi oldalához jelentős nagyságú, 4,8×5,8 méter külső méretű sekrestyét is toldottak. A második periódusban a falak szélessége közelítőleg 0,9 méter volt. A templom összesített hossza így elérte a 22 métert, tájolása majdnem pontosan kelet–nyugati volt. A templomot szilárd anyagú fallal is kerítették, összeköttetésben a már említett jelentős kőépülettel. A feltehetően korábbi, jelképes árkolás nyomai szorosan a templomépület körül sejthetők (6a-b. kép).

IV. Miklós Zsuzsa 2001-es terepbejárása szerint a két középkori objektum az 500×300 méter nagyságú, az Árpád-kortól a késő középkorig keltezhető faluhely középpontjától kissé északra, egy kb. 2 méter relatív magasságú, 50×50 méteres dombon helyezkedik el.³⁶

6. *Iregszemcse, Kalendáriumi-dűlő (54290)*

I. Mut

II. Temploma csak a pápai tizedjegyzékből ismert.³⁷

III. A templom feltehetően egyenes szentélyzáródású volt, utóbbihoz északon sekrestye, a hajóhoz nyugatról a hajófalak vonalában két, rövid pillér csatlakozott. Utóbbiak talán a sekrestyével egy időben épültek, és az épület második periódusát jelzik. A templom teljes mérete 13,5×6,6 méter, a szentély hosszúsága 4 méter, a sekrestye külső mérete 3,9×3 méter. Tájolása kissé északkelet–dél-nyugati volt, nagyjából 20 fok eltéréssel a szabályos nyugat–keleti iránytól. Az épületet jelentős, átlagosan 7 méter (!) széles, kb. 35 méter átmérőjű árkolás vette körül, orto- és úrfotón további árkolásra utaló jel is észlelhető (7a-b. kép).

IV. A falu helyét Torma István azonosította 1963-ban: Újiregtől északra, a Kulcsár-patak bal oldalán egy kis vízmosás mellett néhány kiszántott középkori ház maradványát figyelte meg.³⁸ A templom intenzív, észak–déli irányban kb. 50 méter hosszban szétszántott, téglatörmelékű foltját az ortofotó alapján 2022-ben azonosítottuk a faluhely középvonalában, a pataktól kb. 250 méterre,

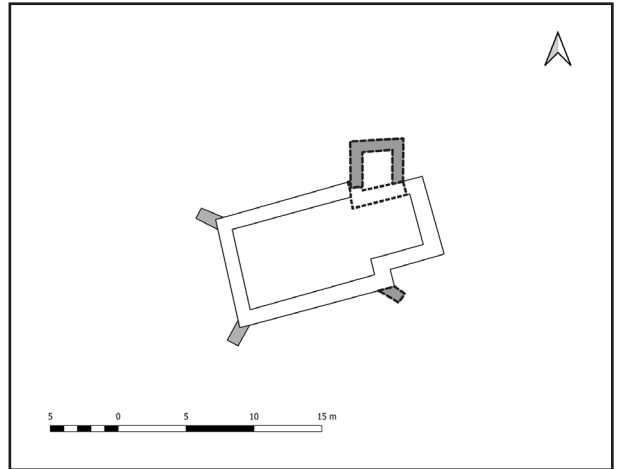
³³ MonVat I/1. 312.

³⁴ Köszönetet mondunk Balogh Balázsnak, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatójának és Kulcsár Gabriellának, a Régészeti Intézet igazgatójának Miklós Zsuzsa harci légi fotója díjmentes újraközlésének engedélyezéséért. Ezúton is köszönjük Berta Adriánnak és Kovács Biankának, hogy felmérésüket felhasználhattuk.

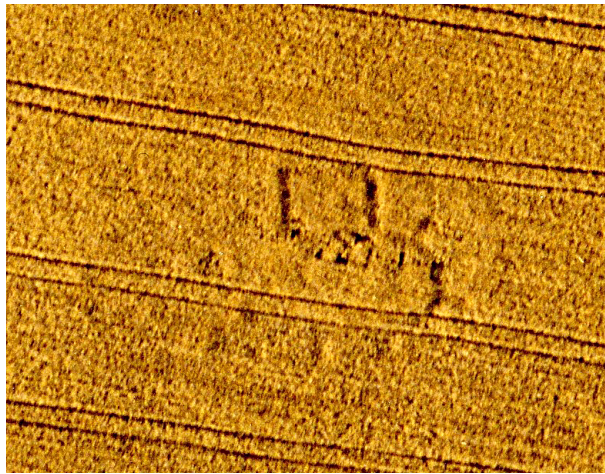
³⁵ MIKLÓS 2002, 32–35; MIKLÓS 2007, 314–315; MIKLÓS 2010, 855, 866–868. Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 77–78.

³⁷ MonVat I/1. 245, 263, 277, 299, 305–306.

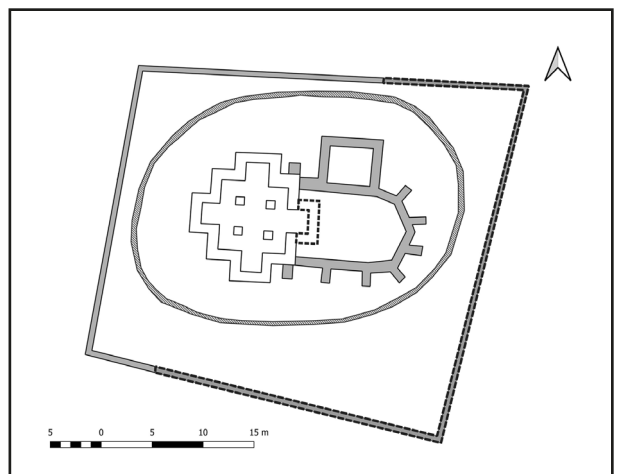
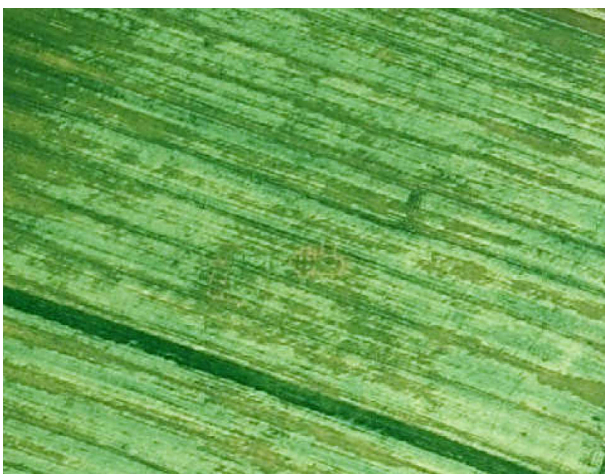
³⁸ TORMA 1963, IV. 2. (1963. április 1., 209. lelőhely)

4. kép. Gyönk, Kis-csárda. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2016);
b) a jelenségek értelmezése

5. kép. Harc, Nagy-dűlő, légi fotó (Miklós Zsuzsa felvétele,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet Adattára;
közölve: MIKLÓS 2002, 32; MIKLÓS 2010, 855. 3. ábra)

6. kép. Harc, Nagy-dűlő. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

a dombvonulat magasabb részén. Az illegális fémkeresősök által teljesen kifosztott templomhely környékéről mindössze egy II. András-denárt tudtunk begyűjteni.³⁹

7. Izmény, Régi templom szántók (48398), Csárda-dűlő (48394)

I. Izmény

II. Temploma a pápai tizedjegyzékben tűnik fel, 1332-ben, 1334-ben és 1335-ben is említik.⁴⁰ A falut 1382-ben és az 1490-es években temploma után Egyházasiszménynek is nevezték.⁴¹ Romjai, illetve helye több 18–19. századi feljegyzésben is szerepel.

III. A felvételen a templom végső, gótikus periódusának alaprajzi jellemzői rajzolódtak ki. A támpillérekkel erősített, 12,5×7,5 méteres hajóhoz 5×5,5 méteres, a nyolcszög három oldalával záródó, támpillérek nélküli szabályos poligonális szentély csatlakozott, a templom teljes hossza így 17,5 méter volt. A sekrestye méretei pontosan nem meghatározhatók, kiterjedése kb. 4×4 méter lehetett. A gótikus hajó belsejében elmosódva talán az Árpád-kori templom bizonytalan nyoma is látszódik. Tájolása szinte pontosan északkelet–délnyugati volt. A nagyobb méretű falusi plébániatemplomot egy váltakozó szélességű (1,5-4 méter), 35–45 méter átmérőjű árok is kerítette (8a-b. kép).

IV. A falutól délre, a beszédes nevű Régi templom szántók nevű dűlőben, a Györe és Izmény közti halastó északi partján, az észak felől több ágból a tóba torkolló patak nyugati oldalán, a győrei közigazgatási határ közelében 2004-ben Ódor János Gábor kb. 500×250 méter nagyságú, észak–déli irányban húzódó, az Árpád-kortól a török korig lakott faluhelyet azonosított. A templom helyét a település legmagasabb pontján, a lelőhely északnyugati sarkában 20–25×10–15 méter nagyságú területen sok kő- és téglatöredék, valamint közepes mennyiségű embercsont jelezte.⁴²

8. Kospupa, Felsőheténypuszta (61990)

I. Hetény

II. A templom a pápai tizedjegyzékben tűnik fel, 1333-ban, 1334-ben és 1335-ben is összeírták.⁴³ A 18–19. században még álltak romjai, amit tércépek is megörökítettek.

III. A kis méretű, Árpád-kori templom félkör- vagy patkóíves szentélye valószínűleg keskeny vállal csatlakozott a hajóhoz (a váll a traktornyomok miatt éppen nem látszik). Teljes hosszúsága 12,6 méter hosszú (ebből a hajó 9,5 méter), szélessége 6,7 méter volt, az épületet pontosan keletelték. Egy 30 méter átmérőjű, kb. 1 méter széles árkolás kétharmad része is megfigyelhető a felvételen, ami a tőle nyugatra húzódó erdősáv és műút alatt folytatódhat (9a-b. kép).

IV. A templom helyét 2011-ben K. Németh András azonosította a Kospupuláról Nakra vezető út keleti oldalán, a felsőhetényi bekötőúttól délre, a Nosztányi-patak keleti mellékágának nyugati oldalán, ahol kb. 30 méter hosszan mészköveket, mészhabarcsdarabokat és téglatöredékeket talált, köztük római peremes téglák töredékeit is.⁴⁴

9. Madocsa, Felső-Nyilas (41982)

I. Körtvély

II. A templomot nem említi középkori forrás, először a 19. század végéről vannak adatok helyéről.

III. A templom alaprajzának geofizikai felmérését 2019-ben Lóki Róbert végezte el helyi lakosok

³⁹ K. Németh András és Kántor Miklós terepbejárása, 2022. március 4. A nyilvántartásban nem szereplő, a kutatás által eddig ismeretlen lelőhely napjainkra szinte fémleletmentes állapota jól mutatja, hogy nem feltétlenül a publikálás nyomán jutnak el a lelőhelyekre a fosztogatók.

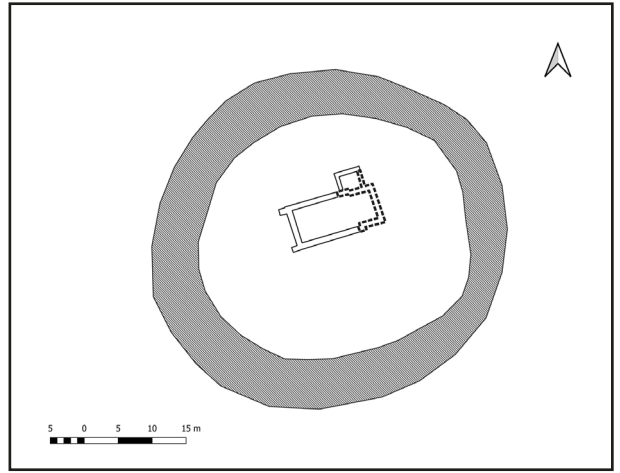
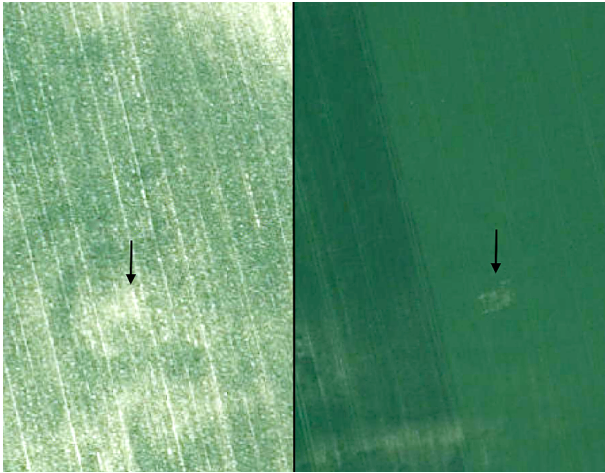
⁴⁰ MonVat I/1. 278, 286, 311.

⁴¹ 1382: DL 105454; 1492–1494: KŐFALVI 2006, 841. sz.

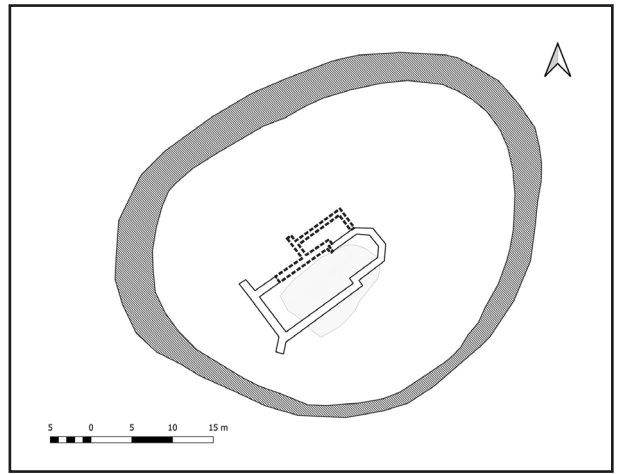
⁴² Ódor János Gábor terepbejárása, 2004. június 9. Bár a templomhely a lelőhely-nyilvántartásban a Régi templom szántókhoz (48398) van kapcsolva, az ortofotó alapján azonban a tőle északnyugatra, vele átfedésben fekvő Izmény-Csárda-dűlő (48394) területén található. Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 84–85.

⁴³ MonVat I/1. 263, 277, 299, 306.

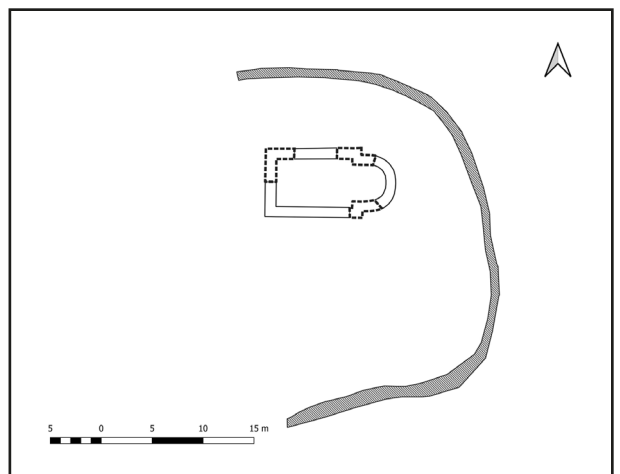
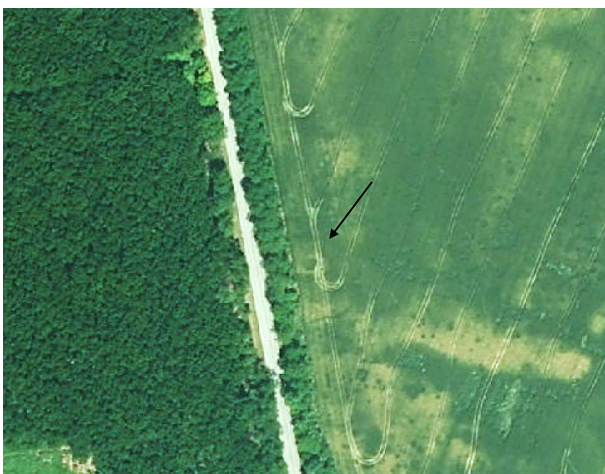
⁴⁴ A templom helyére és összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 87.

7. kép. Iregszemcse, Kalendáriumi-dűlő. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015, 2016);
b) a jelenségek értelmezése

8. kép. Izmény, Régi templom szántók és Csárda-dűlő. a) ortofotó a középkori templomról
(forrás: MePAR 2015); b) a jelenségek értelmezése

9. kép. Kospula, Felsőheténypuszta. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

felkérésére. A templom rendkívül kis méretű, keletelt épület volt, legnagyobb külső mérete 8,7×6,1 méter, szentélyzáródása egyenes, hajója enyhén trapéz alakú (10. kép).⁴⁵ Az ortofotón a templom templom hajója vehető ki (11a-b. kép).

IV. Madocsától keletre, a Duna felé lejtő, enyhén tagolt dombvonulaton 2003-ban K. Németh András bejelentés nyomán kb. 400×150 méter nagyságú kora Árpád-kori telepet azonosított, közepső részén enyhe kiemelkedéssel, amelyet kb. 15×25 méteres területen sűrűn borított a mészkő-, habarcs-, valamint a kevesebb téglatörmelék. A templomhely a telep kelet-délkeleti szélén helyezkedik el.⁴⁶ 2022. nyár végén a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Madocsa Község Önkormányzatának megbízásából K. Németh András vezetésével alaprajztisztázó feltárást végzett a templom helyén. A feltárás a geofizikai felmérésen kimutatott alaprajzot lényegében nem módosította, csak a pontos méreteket és a falak fizikai jellemzőit pontosította. A templom körül fekvő faluhelyen korábban gyűjtött leletek, főleg érmék alapján a település a 11–12. században létezett, ennél későbbi érme már csak szórványosan került elő. Az épület a kora Árpád-korban, azon belül is feltehetőleg a 11. században épülhetett. Erre utal a faluhely keltezése mellett a templomnak a korban is szokatlannul kis mérete, valamint hajójának csaknem pontosan négyzetes volta is.⁴⁷

10. Nagydorog, Tyúkházi-dűlő (46970)

I. Kaptáros? K. Németh András korábban Tökösszeg falu helyével azonosította.⁴⁸

II. Templomára sem középkori, sem újkori adat nincs, csak régészeti kutatásból ismert.

III. A templom alaprajza először Czajlik Zoltán 2009-es légi fotója révén lett ismert, amelyen a település több objektuma is kivehető. Az egyenes szentélyzáródású templom legnagyobb külső mérete kb. 13×8,4 méter, falvastagsága 1,2–1,3 méter.⁴⁹ Az alaprajz az ortofotó alapján kissé módosult. A templom hármastagolású: a hajó (talán később épült) nyugati, kb. 3 méter hosszú része keskenyebb (6,4 méter széles), mint a hajó keleti (talán korábbi), 7,7 méter széles fele, a szentély szélessége pedig 5,5 méter. A falvastagság kb. 1 méter, a tájolás 10 fokkal tér el keletől északkelet-délnyugati irányba (12a-b. kép).

IV. K. Németh András és Ódor János Gábor 2004-ben Nagydorog belterületétől délnyugatra, a Sárvíz egyik régi medrének keleti oldalán kb. 400×130 méter kiterjedésű középkori faluhelyet azonosított. A dombhát közepső, legmagasabb részén, kb. 20×15 méteres, kissé délnyugat–északkeleti irányban húzódó területen apró téglá- és kevesebb kőtöredéket figyeltek meg, kevés embercsonttal együtt.⁵⁰

11. Pincehely, Martincai ág, halastópart (48304), Érmelléki-ág mente (48305)

I. Janak (Inak, Jánok)? Az először 1337-ben említett Janak birtok neve Kecső és Koromszó falu nemesei közti vitás ügyben merül fel,⁵¹ később a tamási vár tartozékaként említik.⁵² A tárgyalt egyházas település, amely az Árpád-kort nem élte túl, a két említett középkori falu, Kecső (Ozora-Köcsöge, 47140) és Koromszó (Pincehely-Bödönkút, 23792) között fekszik.

II. A templomra sem középkori, sem későbbi forrás nincs.

III. A 11,9 méter hosszú, 6,2 méter széles, pontosan keletelt templom 3,5×4,5 méteres, egyenes záródású szentéllyel rendelkezett. A falak vastagsága 1 méter körüli (13a-b. kép). Madocsa-Felső-Nyilashoz hasonlóan erről az egyházzról is feltételezhető a korai építés, alaprajzi és a régészeti adatok alapján.

⁴⁵ Köszönjük Lóki Róbertnek, hogy felmérési jelentését megosztotta velünk.

⁴⁶ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 99–100.

⁴⁷ K. NÉMETH 2023.

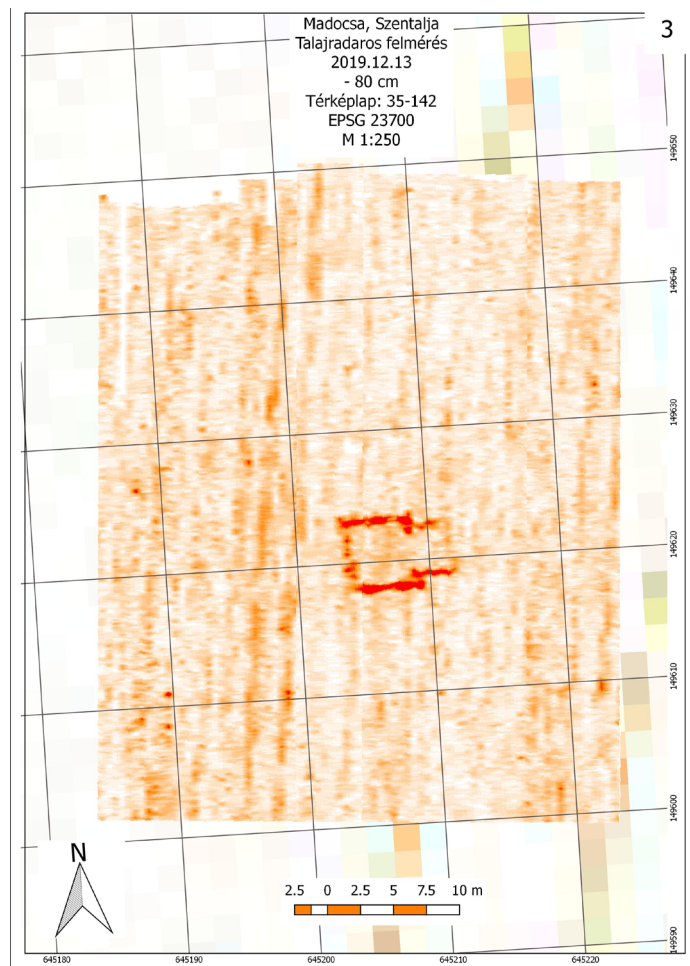
⁴⁸ K. NÉMETH 2015a, 116.

⁴⁹ Szöveges említése: CZAJLIK – BÖDŐCS – RUPNIK 2010, 87; a fotó közlése: K. NÉMETH 2015a, 198. VI. tábla 1.

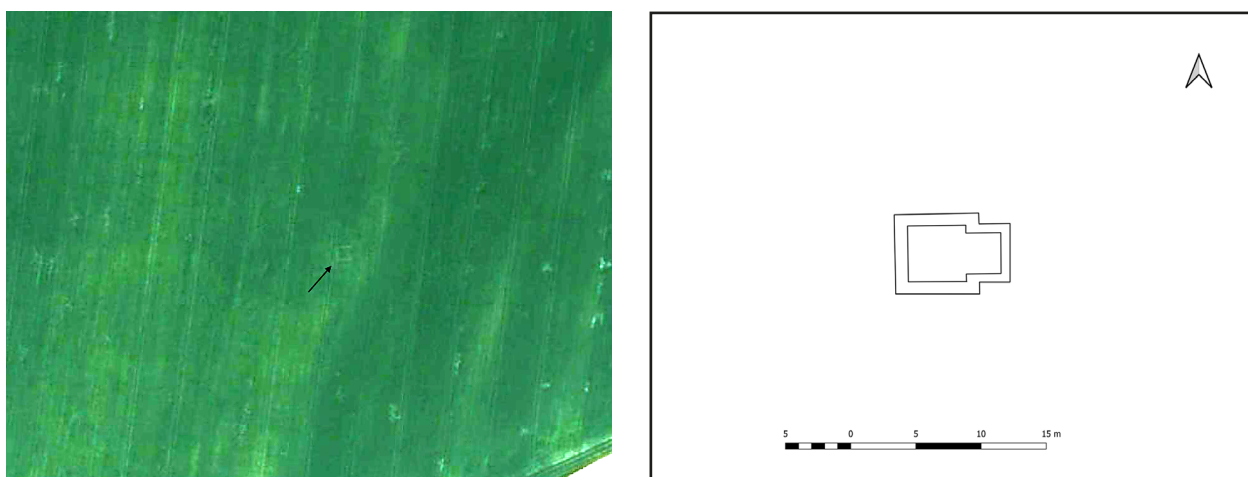
⁵⁰ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 116–117.

⁵¹ DL 87461.

⁵² Részletesen: K. NÉMETH 2015b, 166.

10. kép. Madocsa, Felső-Nyilas, geofizikai felmérés a templomról (felmérés: Lóki Róbert)

11. kép. Madocsa, Felső-Nyilas. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2016);
b) a jelenségek értelmezése

IV. K. Németh András 2000-ben Pincehely nyugati határszélén, a Fürgedi-patak és annak Érmelléki-ág nevű mellékága között két kisebb Árpád-kori telepet azonosított: a Fürgedi-patak mentén a Martincai ág, halastópart nevű lelőhelyet (48304), tőle kb. 150 méterre keletre, az Érmelléki-ág nyugat felén pedig az Érmelléki-ág mente (48305) nevűt. Bibor István 2011-ben mindkét lelőhelyről újabb Árpád-kori kerámia-töredékeket gyűjtött szakdolgozatához.⁵³ K. Németh András 2017-ben tudomást szerzett róla, hogy a lelőhelyek környékén kora Árpád-kori leletekkel jelzett templomhely is található. Ennek azonosítása 2022-ben történt meg, a fent említett két lelőhelytől észak irányban kb. 120 méterre, a két Árpád-kori telep között nagyjából félúton, a két patak felé lejtő felszigetszerű széles földnyelv tetején, tárcsázott, poros felszínen sűrű, de viszonylag apró téglá- és kőtörmelékkel borított enyhe, kb. 30 méter széles kiemelkedésként jelentkezett a templom foltja.⁵⁴

12. Regöly, Alsómajsapuzta I. (20502)

I. Majsza

II. Templomát először a pápai tizedjegyzék említi, 1332-ben, 1333-ban, 1334-ben és 1335-ben is.⁵⁵ 1400-ban a majsai Szent Péter-plébániatemplom pápai búcsút kapott.⁵⁶ 1618-ban Majsza református lelkészét említik.⁵⁷

III. A templom alaprajzi jellemzői először Miklós Zsuzsa 2004-es légi fotója alapján váltak ismertté. Teljes külső hossza kb. 14 méter, szélessége 7–8 méter, falvastagsága 90 centiméter és 1 méter közötti, szentélye támpillér nélküli poligonnal záródott, és majdnem szabályos körben körítőfal övezte. Az épületre merőlegesen egy másik, téglalap alakú – vélhetőleg annál későbbi – épület is kirajzolódott.⁵⁸

Az optimális időben készült ortofotó a korábbi, régészeti célú légi felvételtől kissé eltérő alaprajzú templomot valószínűsít. Hossza 12,7 méter, szélessége 7 méter, szűkebb félköríves szentélyzáródással rendelkezhetett. A felvételen két nyugati, karzattartó pillér is sejthető. Tájolása 5–10 fokkal tér el északkeleti irányba a szabályos nyugat–keleti iránytól. A talajjelek alapján félig azonosítható körítőfal kb. 25×40 méteres ovális alakú területet vehetett körbe. Az ortofotón legalább két téglalap alaprajzú épületnyom látható a templom közelében, az egyik a templommal részben átfedésben. Az épületek értelmezése továbbra is kérdéses (14a-b. kép).

IV. A település helyét 1961-ben Torma István azonosította a Koppány-patak északi oldalán létesített pacsmagi halastó északkeleti sarkánál, a patak árterével párhuzamosan, északnyugat–délkeleti irányban húzódó löszhát tetején, kb. 500 méter hosszan.⁵⁹ A templomot 1998-ban, majd 2008-ban K. Németh András lokalizálta, a löszhátat megszakító, észak–déli irányú markáns kis völgytől keletre, egy háromszögelési pont közelében, ahol kb. 20×30 méteres területen sűrű téglá- és kőtörmelék, továbbá kevesebb embercsont mutatta a helyét. Három helyen falakra utaló, sávként jelentkező, kiszántott habarcsos törmelék mutatkozott, az egyikben több, középkori templomhelyeken szokatlan, nagy méretű, lapos téglával. (Talán ezek utalnak a légi fotón is jelentkező másik épületre.)⁶⁰

13. Szakcs, Borjádpuszta, Templomdomb (23501)

I. Borjád

II. Középkori adat nincs róla, először a 19. század végén említik.

⁵³ BIBOR 2011, 10.

⁵⁴ K. Németh András, K. Tóth Gábor és Kocsis Dániel régészszallgató terepbejárása, 2022. március 29.

⁵⁵ MonVat I/1. 244, 262, 277, 298, 306.

⁵⁶ MonVat I/4. 239.

⁵⁷ THURY 1908, 236.

⁵⁸ K. NÉMETH 2015a, 140.

⁵⁹ TORMA 1961, I. 1. (1961. szeptember 30., 3. lelőhely)

⁶⁰ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 140.

III. A művelési nyomok ellenére jól kirajzolódtak a templom főbb jellemzői. Teljes hossza 20,3 méter, ebből 8,3 méter a szentély hosszúsága. A hajó szélessége 9 méter, a szentélyé 6,6 méter volt. Valószínűleg az épület minden része támpillérekkel volt ellátva, beleértve a nagy méretű, 6×4,3 méteres sekrestyét is. A tájolás 30 fokkal tér el északkeleti irányba a szabályos nyugat–keleti iránytól. Az épületet és a temetőt 2–3 méter széles, 40 méter átmérőjű árok is övezte. Feltételezhető, hogy a templomnak egyetlen, gótikus periódusa volt (15a-b. kép).

IV. K. Németh András 2003-ban Szakcs délnyugati határában, a Borjádi-árok és a Kiskondai-patak összefolyásában található, félszigetszerű földnyelv kiszélesedő, lapos tetején sok, nagy méretű mészkövet, kevesebb téglát és kevés embercsontot figyelt meg, nyugat–keleti irányban kb. 40×30 méteres területen. Feltűnő volt a kövek meglepően nagy száma és mérete, amit az innen keletre fekvő Iovia nevű római kori objektum közelsége magyarázhat. A középkori település a templomhelytől délre, a két patak összefolyásáig húzódik.⁶¹

14. Tevel, Pusztapél (61082)

I. Csór?, Hertelend?

II. Középkori adata nincs. A környékre lokalizálható Hertelend falut mostanáig sem sikerült azonosítani, ahogy a vele szomszédos Csórt sem. Mind a két település azonosítható a lelőhelyel török kori defterek adatai alapján.⁶² K. Németh András korábban Erdőpéllal azonosította.⁶³

III. A felvételen kirajzolódó egyszerű téglalap alakú 11,9×6 méteres épület keletelt volt. Érdekes, hogy az alapfalak inverz módon, árkolásként jelentek meg (16a-b. kép). Mivel – mint alább olvasható – a templom helyén építési törmelék nem jelentkezett, csak a körülötte fekvő temetőre utaló embercsont-töredékek, ezért felvethető annak lehetősége, hogy fatemplommal állunk szemben. Ez megmagyarázhatja az ortofotón árokként jelentkező jelenségeket és az egyszerű alaprajzot is.

IV. K. Németh András 2008-ban Teveltől északnyugatra kb. 1 kilométerre, a Zarándok-hegy északi lábánál, a Donát-patak és annak egy délkeletről érkező mellékága között található Pusztapél nevű dűlőben, a meredeken emelkedő domb északi, keskeny, szántott részén a patakkel párhuzamosan kb. 150 méter hosszan középkori cserepeket gyűjtött. A dűlőnév és a középkori leletanyag ellenére a templomot nem sikerült lokalizálnia.⁶⁴ A lelőhely északkeleti részén, a két patak találkozásánál fekvő földnyelven helyi gyűjtők adatából embercsontok előkerüléséről van adat.

15. Udvari, Felsőpél, Vitéztelek (61116)

I. Pél

II. A pápai tizedjegyzékben tűnik fel, 1333-ban és 1334-ben.⁶⁵ Kammerer Ernő még ismert egy azóta nem hozzáférhető 1483-as oklevelet, amely a falut Egyházaspél alakban említi.⁶⁶ Az adat helyességét megerősíti, hogy egy 1590-es török defterben is ilyen néven fordul elő.⁶⁷

III. A templomépület egyenes szentélyzáródásának 4,5×4 méteres, valószínűleg déli sarka figyelhető meg a felvételen a művelési nyomok miatt, illetve a templom törmelékének 10×15 méteres foltja ettől délnyugati irányban (17a-b. kép).

IV. K. Németh András 2008-ban Udvaritól délkeletre kb. 2 kilométerre, a Péli-víz délnyugati oldalán, az egykori Felsőpélpuszta helyétől kissé délkeletre, a patakkel párhuzamosan kb. 400 méter hosszan középkori faluhelyet azonosított. A templom helyét a felszín simított volta miatt csak

⁶¹ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 154–155.

⁶² Dávid Géza Káldy-Nagy Gyula téves azonosítása miatt nem lokalizálta Hertelendet. DÁVID 1982, 120, 123, 304.

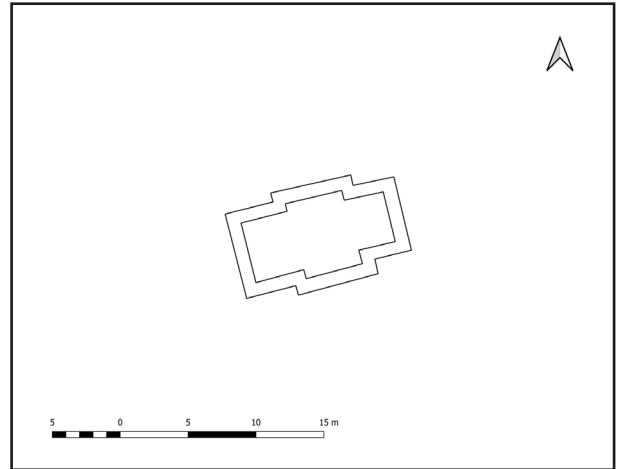
⁶³ Erdőpél inkább a mai Tevel-Altekirh lelőhellyel azonosítható. K. NÉMETH 2015a, 169.

⁶⁴ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 170.

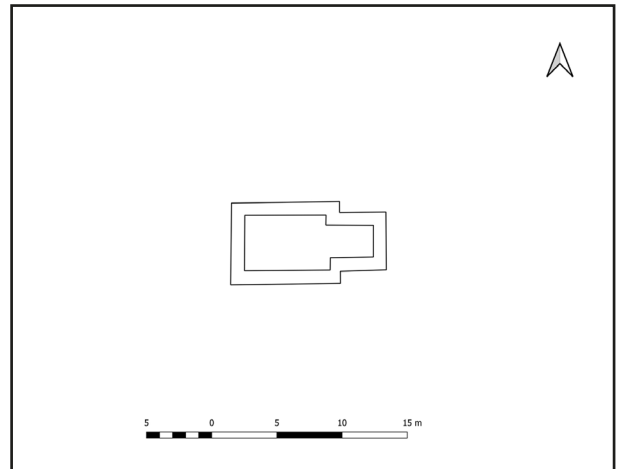
⁶⁵ MonVat I/1. 278, 287.

⁶⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, XIV/6. Kammerer Ernő hagyatéka, 11. doboz (Pél).

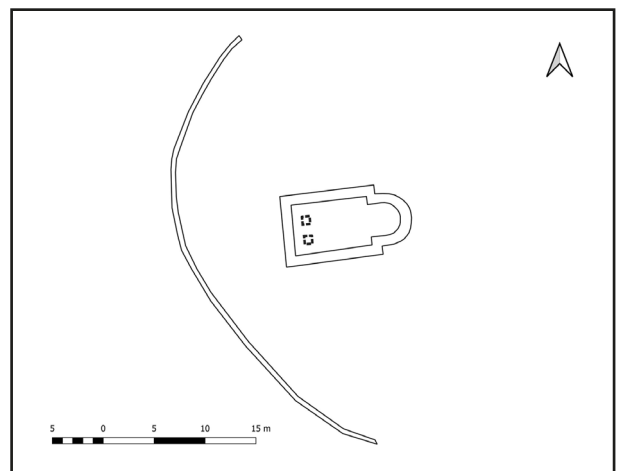
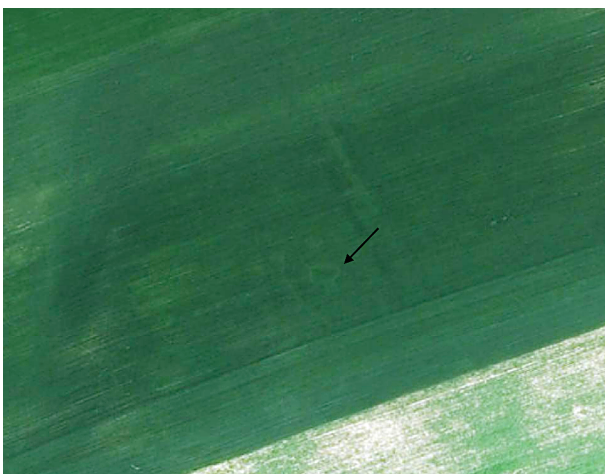
⁶⁷ DÁVID 1982, 220.

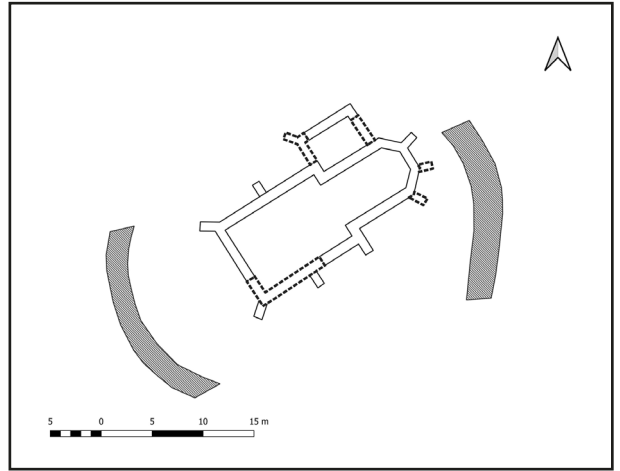
12. kép. Nagydorog, Tyúkházi-dűlő. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

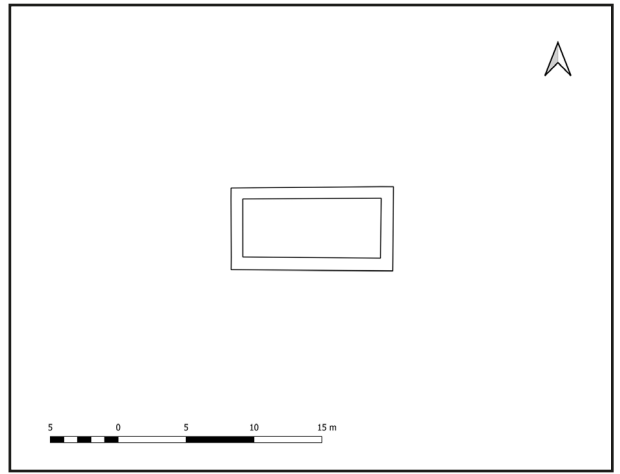
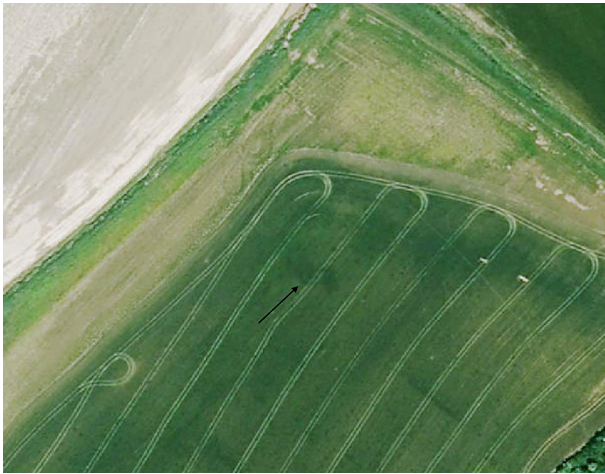
13. kép. Pincehely, Martincai ág, halastópart és Érmelléki-ág mente. a) ortofotó a középkori templomról
(forrás: MePAR 2016); b) a jelenségek értelmezése

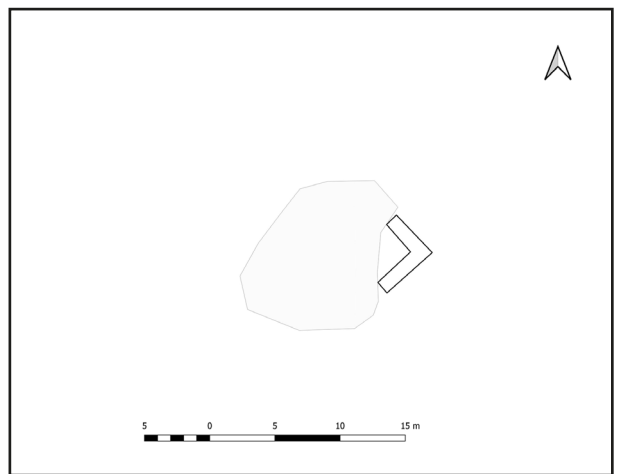
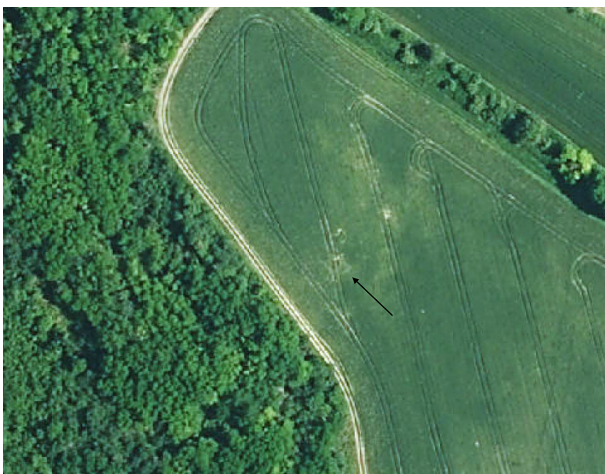
14. kép. Regöly, Alsómajsapuszta I. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2016);
b) a jelenségek értelmezése

15. kép. Szakcs, Borjádpuszta, Templomdomb. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

16. kép. Tevel, Pusztapél. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2016);
b) a jelenségek értelmezése

17. kép. Udvari, Felsőpél, Vitéztelek a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

kérdésesen tudta meghatározni a délnyugat felé emelkedő domboldal magasabb részén, ahol kb. 10×10 méteres területen néhány téglá- és több mészkődarabot figyelt meg.⁶⁸

Történeti Tolna megye, mai Baranya megye

16. Mázsa, Koromszó (23172)

I. Koromszó

II. A középkorban csak a pápai tizedjegyzékben szerepel, 1333-ban, 1334-ben és 1335-ben.⁶⁹ A 19. század elején alapjait említik.

III. Az egykori – pontosan keletelt – plébániatemplom alaprajza korábban is nagyjából ismert volt. Az ortofotó pontosabb adatai szerint a nyugati oldalon enyhén trapéz alakú toronnyal és félköríves szentéllyel rendelkezett az épület. Teljes hossza torony nélkül 15,8 métert tett ki, melyből a szentély hosszúsága mindössze 3,2 méter volt. Legnagyobb szélessége 7,8 méter, a szentély szélessége az indításában 5,7 méter lehetett, a falak vastagság 1 méter körüli értékre tehető. A torony legnagyobb hosszúsága (az északi oldalon) 4,5 méter, szélessége 3,8–4,4 méter között lehetett (18a-b. kép).

IV. A plébániatemplom nagy méretű, kövekkel jelzett helye a koromszói apátság helyétől északkeletre fekvő, alacsonyabb fekvésű dombon azonosítható. A templom hosszúságát Patton Gábor a lucerna növekedési anomáliái alapján 15 méterre, a hajó belső szélességét 6 méterre, falvastagságát 90 centiméterre határozta meg, szentélyzáródása szerinte bizonytalan, félkörös vagy egyenes.⁷⁰

Történeti Tolna megye, mai Somogy megye

17. Gadács, Kódé-dűlő (20553)

I. Gadács

II. Templomára középkori adat nincs, református lelkészét 1623-ban és 1628-ban említik.⁷¹

III. A templomon két periódus különíthető el az ortofotók alapján. A feltételezett első periódus vastagabb, kb. 1 méter széles falakkal rendelkező, 11,5 méter hosszú, 6,9 méter széles épület volt, melynek egyenes záródású szentélye 6,1×3,8 méter nagyságú volt. A 2022-ben készült ortofotón a szentélyhez toldott, azzal azonos szélességű, de vékonyabb, 0,8 méter széles falakkal rendelkező épületrész vehető ki, egyenes záródással. A templom teljes hosszúsága így 19 méterre nőtt, a bővítés időben egyelőre nem behatárolható. Az épületet 20 fokkal tájolták északkeleti irányba a szabályos nyugati–keleti iránytól (19a-b. kép).

IV. 1979-ben Bárdos Edith lakossági bejelentés ellenőrzése során a gadácsi evangélikus templom vonalában, attól nyugatra, a falu feletti dombháton, gyerekek által megbolygatott melléklet nélküli középkori csontvázat, 30–40 centiméter mélyen pedig egy fal maradványait azonosította.⁷² K. Németh András 2008-ban újra lokalizálta a templomot az Attala-Inámi-víz két ága által közrefogott, északnyugat– délkelet irányú dombvonulat tetején. Helyét kb. 20×15 méteres területen, észak–déli irányban elhúzódva kő-, valamint fehér, meszes kötőanyagú téglatörmelék, a temetőt mindössze egy-két kisebb embercsonttöredék jelezte.⁷³

18. Kazsok, Fehéregyház (53401)

I. Kazsok

II. 1331-ben Jakab kazsoki plébánost említik.⁷⁴ A templom a pápai tizedjegyzék 1333., 1334. és

⁶⁸ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 176–177.

⁶⁹ MonVat I/1. 278, 286, 296, 310.

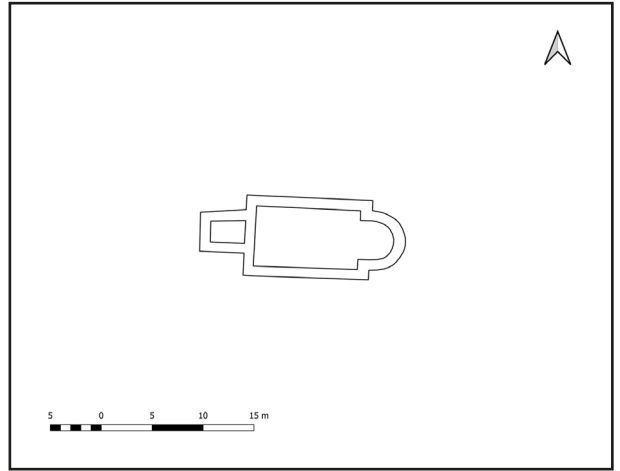
⁷⁰ PATTON 2014, 15. Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 106.

⁷¹ THURY 1908, 236.

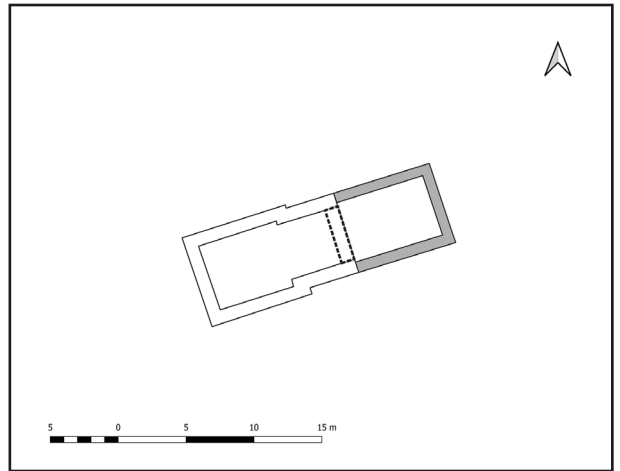
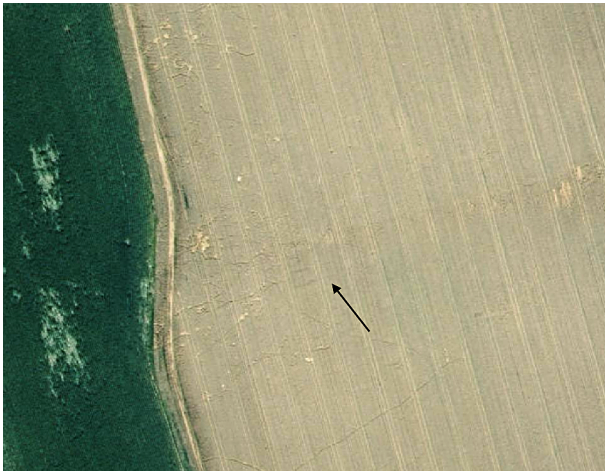
⁷² Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum Régészeti Adattára IV/15/3.

⁷³ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 70.

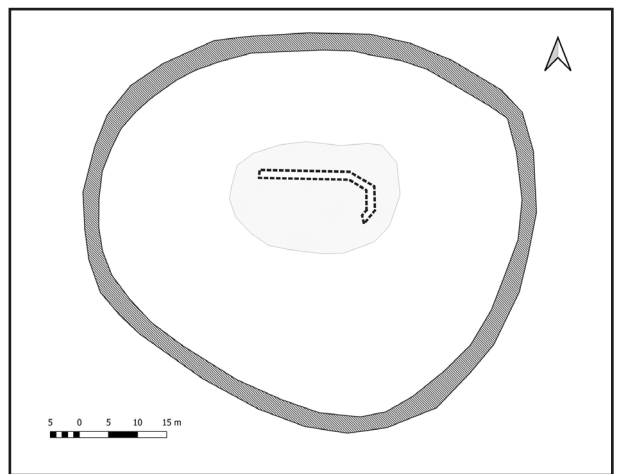
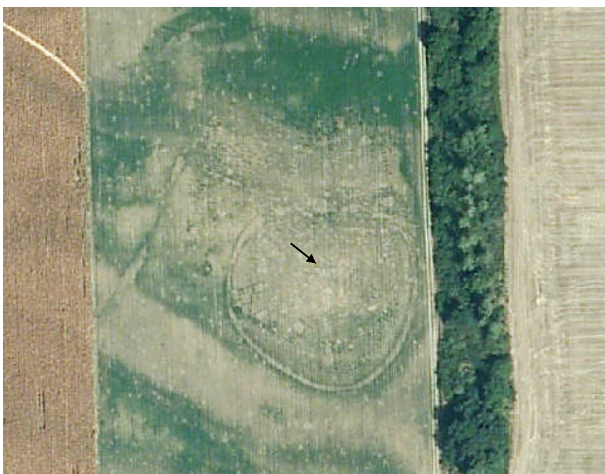
⁷⁴ AO II. 446. sz.

18. kép. Máza, Koromszó. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2016);
b) a jelenségek értelmezése

19. kép. Gadács, Kódé-dűlő. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2016);
b) a jelenségek értelmezése

20. kép. Kazsok, Fehéregyház. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

1335. évi adatsorában is szerepel.⁷⁵ 1399-ből a kazsoki plébániatemplomban harminckét helybeli jobbágy tett esküt egy peres ügy kapcsán.⁷⁶ 1516-ban Tolna vármegye hatósága a Nyulak-szigeti apácák kérésére megállapította, hogy az apácák kazsoki jobbágysai Razinyai Bocskai István engedélyével vágták ki azokat a fákat, amelyeket a kazsoki templom építéséhez vittek el az említett Bocskai, valamint Battyáni Horváth Pál és Szentgyörgyi Oldus Miklós Büssü birtokán levő erdőből.⁷⁷ 1630-ban református lelkészét említik.⁷⁸ A 18–19. században romjai még látszottak.

III. A templom alaprajza a jelentős, 20. századi bolygatás miatt bizonytalanul rajzolódott ki. A 20×10 méteres, talán poligonális szentélyzáródással ellátott, keletelt épület északi fele egy 30×20 méteres folt közepén rajzolódott ki. Talán sekrestye is csatlakozott hozzá. A templomot egy kiugróan nagy méretű, 70–78 méter átmérőjű árok vette körbe ovális alakban, melynek szélessége 3-4 méter volt. Az árokkal kerített területen és azt vágva, attól északra minden bizonnyal a forrásokban is említett kora újkori temető több száz sírja is megfigyelhető (20a-b. kép).

IV. A templom helyén bizonytalan adatok szerint 1963-ban rövid ideig tartó ásatás zajlott, amelynek dokumentációja nem ismert; állítólag rotundát találtak. A templom helyét immár dokumentáltan 2008-ban előbb Németh Péter Gergely, majd 2011-ben K. Németh András azonosította Kazsoktól délkeletre, az egykori Fehérházi-tanya helyétől kissé északra, a patak párhuzamos dombvonulat legmagasabb kiemelkedésén, ahol kb. 40×40 méteres területen igen nagy sűrűségben vörös téglatöredékek és nagyobb mészkövek találhatók.⁷⁹

19. Kisgyalán, Régi temető (61128)

I. Gyalán

II. 1250-ben Gyalánt egyházával együtt IV. Béla király Borch fia Miklós fia Herrand magszakadása miatt Albeus ispán fia Corrad mesternek adományozta.⁸⁰ A templom szerepel a pápai tizedlajstrom 1333-as, 1334-es és 1335-ös adatsorában is.⁸¹ 1425-ben Imre gyaláni pap halála ügyében Bocskai Miklós, illetve a dömösi prépost folytatott pert egymás ellen.⁸² A 19. század második felében még látszottak romjai.

III. Az Árpád-korban, 1250 előtt épült, 14,2 méter hosszúságú, 8,2 méter széles templom hajója és egyenes záródású, keskenyebb, 4,3×6 méteres szentélye is kissé trapéz alakú volt. A templomot 20 fokkal északraleti irányba tájolták a szabályos nyugat–keleti irányhoz képest (21a-b. kép).

IV. A templom helye egy, a falu déli szélétől délre kb. 300 méterre, a Hársas-berki-pataktól pedig nyugatra kb. 600 méterre fekvő, négyzet alakú egykori erdőfoltban található, amelyet a térképek tanúsága szerint az 1970-es évek előtt nem szántottak, az első, második és harmadik katonai felmérés idején pedig még temetőként tüntették fel. K. Németh András 2008-ban azonosította a templom helyét a patak nyugati oldalán fekvő lapos fennsíkon, ahol az igen sűrű téglá- és kőtörmelék északnyugat–délkeleti irányban kb. 40×30 méteres területen jelentkezett. Egy helyütt kb. 5–6 méter hosszban nyugat–keleti irányban nagy méretű mészkövek (köztük egy kb. 10 kilogrammos darab is) kiszántott falra utaltak. A törmelék mennyiségéhez képest egy-két kisebb embercsont csak elvétve fordult elő, az objektum minden oldalán. A templom környékén csak néhány középkori cserép került elő, a falu valószínűleg a templomtól keletre, a Hársas-berki-patak nyugati oldalán helyezkedett el.⁸³

⁷⁵ MonVat I/1. 263, 277, 299, 306.

⁷⁶ ZsO I. 6038. sz.

⁷⁷ SZAKÁLY 1998, 198. sz.

⁷⁸ FÖLDVÁRY 1898, 132.

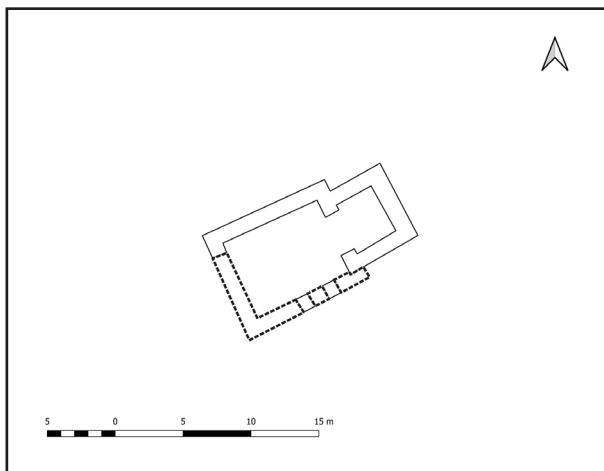
⁷⁹ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 88–89.

⁸⁰ Hazai 16–18.

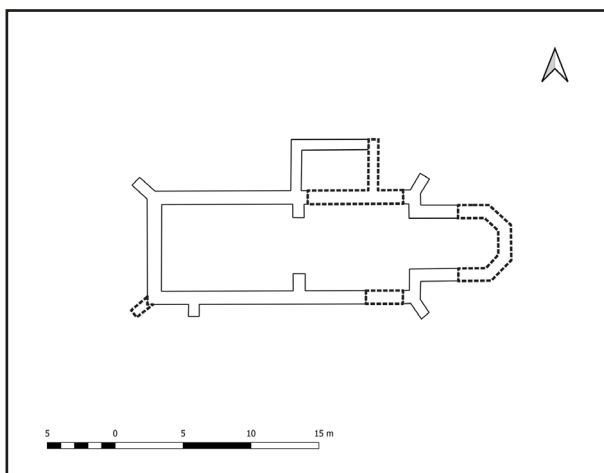
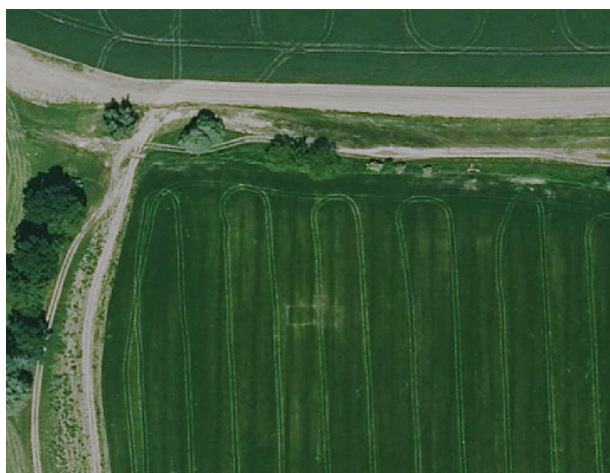
⁸¹ MonVat I/1. 263, 277, 298, 306.

⁸² BORSA 2002, 19.

⁸³ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 93–94.

21. kép. Kisgyalán, Régi temető. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2016);
b) a jelenségek értelmezése

22. kép. Bogyiszló, Dalocsai-kertek. a) ortofotó a középkori templomról (forrás: MePAR 2015);
b) a jelenségek értelmezése

Történeti Bodrog megye, ma Tolna megye

20. Bogyiszló, Dalocsai-kertek (46852)

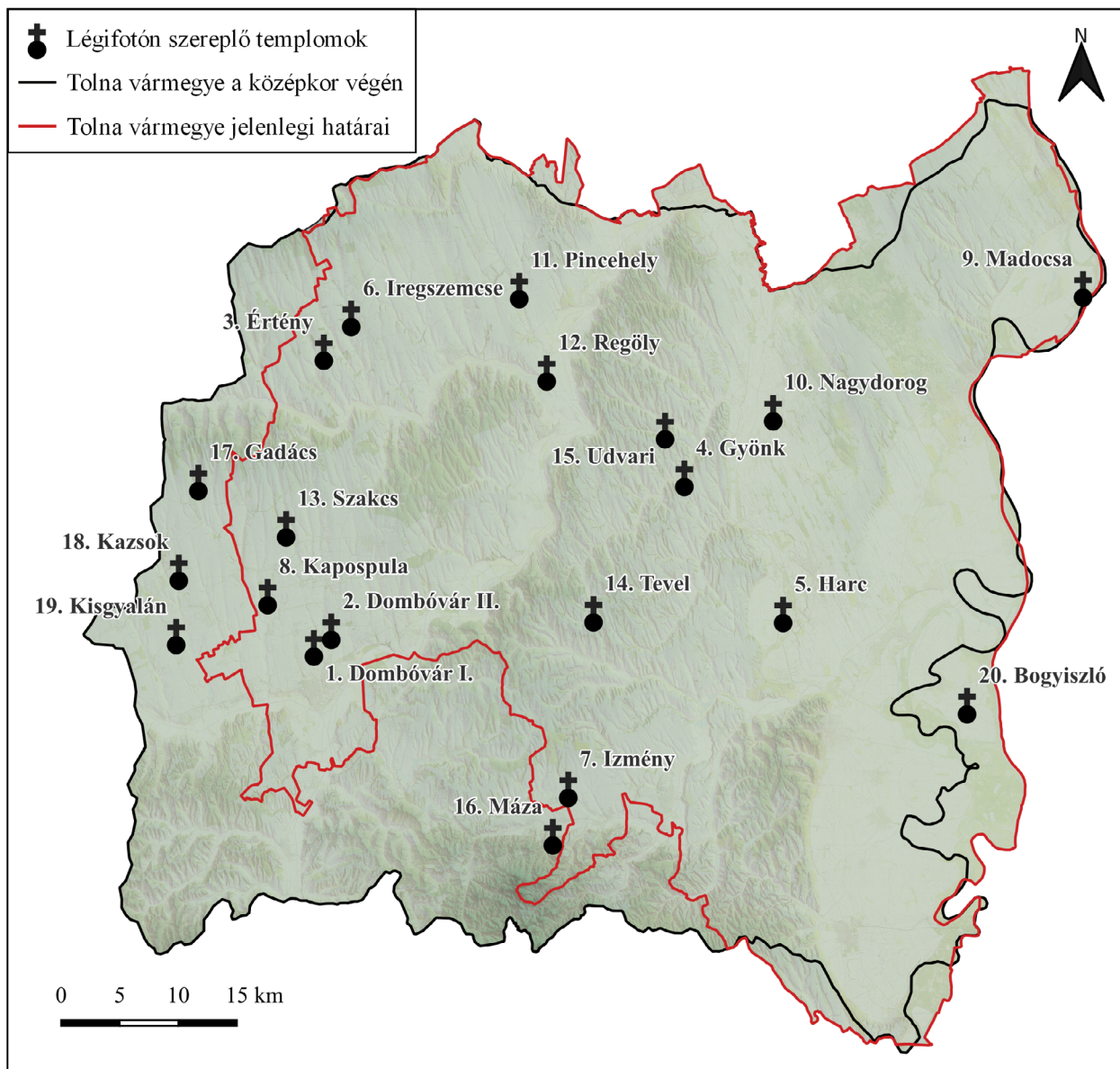
I. Dalocsa

II. Templomára egyetlen korabeli, közvetett adat van: a kalocsai náhije 1548-as összeírása Dalocsán Bálint papot is felsorolja.⁸⁴

III. A gótikus stílusú templom külső mérete 26,8×8,3 méterre tehető az elérhető felvételek összetevése alapján. Szentélye valószínűleg a nyolcszög három oldalával záródott, mérete 6,5×5,5 méter volt. A templom északi oldalához nagy méretű, legalább 6,4×3,7 méteres sekrestye épült. Az épület támpillérekkel volt ellátva, melyeknek egy része vehető csak ki az ortofotókon. A keletelt falak vastagsága 90 centiméter–1 méter. Egy belső válaszfal is látható a templom közepén, lehetséges, hogy egy korábbi periódus nyoma, a templom keleti fele ugyanis részben bolygatott volt a felvételen (22a-b. kép).

IV. Pesty Frigyes 1864-es összeírása szerint „Nagy Dalocsán a templom romjaira mái napon is

⁸⁴ VASS 1979, 45.

23. kép. Összesítő térkép a tárgyalt lelőhelyekről

találhatni”⁸⁵ Egy 1908 körül készült bogyiszlói birtokrészletezési vázlaton Öreg-Daloccai kertek néven jelzett dűlőben egy bogyiszlói helytörténész szerint a templom anyagából 1–2 kilogrammos köveket lehet találni.⁸⁶ Bogyiszlótól délkeletre több mint 2 kilométerre, a Bogyiszlói-főcsatorna keleti felén, egy, a főcsatornára merőleges, mára már többnyire kiapadt, nyugat–keleti irányú patak déli oldalán található a középkori falu. 1986-ban Gaál Attila és Szabó Géza terepbejárással lokalizálta a helyét.⁸⁷ 2016-ban Czövek Attila is bejárta a lelőhelyet, megfigyelése szerint csaknem 1 kilométer hosszan jelentkeznek középkori leletek a Bogyiszlói-csatorna mindkét partján.⁸⁸

⁸⁵ ANDRÁSFALVY 2007, 98.

⁸⁶ KÓKAI é. n., 193–194.

⁸⁷ Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti adattára, topográfiai térképek, EOVS 25-134 térképlap, 5/A-B-C lelőhelyek.

⁸⁸ Czövek Attila terepbejárása, 2016. február 12.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A bemutatott húsz templom közül korábban tizenháromnak volt ismert a helye, hatot az ortofotók révén sikerült azonosítani (23. kép). Utóbbi hat templom közül egy a Tolna megyei templommonográfiában még a bizonytalan létezésű középkori templomok közé került, mert legkorábban csak 17. századi református lelkésze révén volt rá adat (Értény-Hékút), egy pedig nem is szerepelt a kötetben, mert korábban semmiféle forrás nem volt létezésére (Pincehely-Érmelléki-ág).

Összeségében tizenöt, eddig teljesen ismeretlen alaprajz vagy annak részlete vált ismertté ortofotókról. Ez csaknem annyi, mint a Tolna megyéből légi fotókról eddig összesen (!) ismert 21 alaprajz. Összesen 35 templom légi felvétele publikált a középkori és a jelenlegi megye területéről. Köszönhető ez a kimagasló szám az új adatforrásból származó, nagy mennyiségű és jó minőségű felvételnek, amelyek szerencsés módon kora nyári időszakban készültek. A művelési módszerek változása vagy romboló hatásai is új alaprajzi részleteket mutattak meg, ahogyan ezt Anya (Harc-Nagy-dűlő) templomának esete szemlélteti. A műholdfelvételek is tartogathatnak hasonló lehetőségeket, mint az ortofotók, azonban megfelelő felbontású képek (kisebb, mint 1 méter/pixel) remélhetőleg a közeljövőben válnak majd szabadon elérhetővé.

A tárgyalt húsz épület földrajzi megoszlása nem egyenletes. Több mint felük a megye nyugati részén, a Kapos vonalától nyugatra található, ahol a megye többi részéhez képest már korábban is nagyobb arányban kerültek azonosításra elpusztult templomok a levegőből. Ennek oka részben a kevésbé tagolt és erdősült terület nagyobb fokú pusztultsága, részben pedig a nagyobb mezőgazdasági táblákból fakadó jobb kutathatóság lehet.

A templommonográfia korábbi megállapításait gazdagítják és szükségszerűen módosítják az új alaprajzok. Két esetben a korábbi alaprajz módosult kis mértékben (Nagydorog, Regöly), három esetben pedig az új alaprajzok részinformációkkal szolgáltak a templomokról (Kazsok, Udvari, Dombóvár-Kiskonda-pusztja). A monográfia szempontjából tizenhét releváns alaprajzból vagy új részletből kilenc egyenes, négy köríves és öt sokszögzáródású szentélyt azonosítottunk. Sekrestyéből öt volt kimutatható az ortofotókról, Mut (Iregszemcse) kivételével gótikus stílusú épületek, átépítések részeként.

A 19 templom közül tíz északkelet–délnyugati tájolású (a legnagyobb eltérés a kelet–nyugati irányítástól 45°), kilenc pedig kelet–nyugati tájolású (minimális eltéréssel a szabályos keleti iránytól), és mindössze Kondaszentmiklós temploma esetén valószínűsíthető a délkelet–északnyugati irányítás. Ez jól követi az eddig ismert tájolások megoszlását, a két említett irány dominanciáját.⁸⁹

Az újonnan ismert templomok túlnyomórészt román stílusban épültek és egyszerű alaprajzzal rendelkeztek. Négy esetben egyértelműnek tűnik a későbbi átalakítás vagy bővítés (Gadács, Anya, Izmény, Szabaton). Három épület esetében igazolható, hogy korai, 11–12. századi alapításúak. Madocsa-Felső-Nyilas (Körtvély) és Pincehely-Érmelléki-ág mente (Janak?) települése még az Árpád-kor folyamán megszűnt létezni, mind a két templom kis méretű, pontosan keletelt, egyenes szentélyzáródású épület volt.⁹⁰ A középkori Anya falu korai plébániatemploma kizárólag egyedi alaprajza alapján is datálható a 11. századra. Az első periódusnak két egyértelmű és térben is közeli párhuzama ismert: Székesfehérváron a 10–11. század fordulóján épült Szent Péter-plébániatemplom és a közeli, 1061-ben alapított szekszárdi Szent Megváltó bencés apátsági templom,⁹¹ amelynek kora középkori építészeti párhuzamait és vitatott (balkáni, örmény, itáliai) eredetét legújabban Takács Miklós elemezte átfogóan.⁹² A templom alaprajzi átalakulása hasonló a székesfehérvári Szent Péter-plébániatemploméhoz, ahol a centrális templom keleti karóját lebontva a második periódus-

⁸⁹ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 217.

⁹⁰ Korai templomokról lásd: K. NÉMETH 2015a, 236–237.

⁹¹ Legújabban összefoglalóan: TAKÁCS 2018, Tafel XVI, Tafel XXVIII.

⁹² TAKÁCS 2018, 132–133.

ban sokszögzáródású szentély épült, a harmadik periódusban pedig utóbbihoz északról sekrestyét toldottak.⁹³ Az építető kérdése az eddig ismeretlen, ritka alaprajzú épület kapcsán további kérdéseket vet fel.

Kifejezetten a késő középkorban valószínűleg kettő templom épült. Az először a 16. században említett Borjád (Szakcs),⁹⁴ és talán a Bodrog megyei Dalocsán (Bogyiszló).

Kilenc esetben volt megfigyelhető árkolás vagy körítőfal a templomok körül, hét esetben korábban nem azonosított jelenségről van szó. Rosta Szabolcs és Pánya István már említett tanulmányukban részletesen elemezték a templomokat övező árkok, árokrendszerek funkciójának komplex kérdéskörét síkvidéki kontextusban, azonban felvetéseiknek az itt bemutatott árkolások esetében is relevanciája van.⁹⁵ Az árkolások koráról feltárások hiányában nem lehetséges megállapításokat tenni, ez alól kivétel Anya temploma, ahol a késő középkorra tehető a kőfallal való kerítés, amit valószínűleg megelőzött az árkolás. Jellemzőik alapján következtethetünk az árkok egykori rendeltetésére. A kilenc jelenségből ötnek egyértelműen határoló funkciója volt, ami nem jelent feltétlenül temetőhatárt. Ezek mindössze 1 méter körüli szélességű szabályos jelenségek (kör, négyzet vagy ovális alak), a templomokat jellemzően 20 méter távolságban vették körül.

Négy esetben az árkolás jellege eltérő, mert sokkal szélesebbek, és/vagy nagyobb területet ölelnek körbe. Ezeknél felvethető vagy valószínűsíthető, hogy védelmi célból létesíthették őket. Borjád (Szakcs) és Izmény (Izmény) templomát 3–4 méter széles, 40 méter átmérőjű szabályos körárkok vették körül. A másik két esetben egyértelműen védelmi funkcióra utalnak az adatok. Mut (Iregszemcse) egyházát egykor szintén 40 méter átmérőjű, azonban 6–8 méter széles árkolás övezte, egy második, árkolásra utaló nyom is felfedezhető űr- és ortofotókon is. Kzsok középkori templomát egy közel 80 méter átmérőjű, 3–4 méter széles árok övezte, amelyet újkori sírok vágnak. Kzsok őslakossága átélte a török hódítás időszakát, ehhez kapcsolódóan szájhagyomány is fennmaradt, amely a török uralom alatt, a 17. században történt tatárdúlásról és a templom pusztulásáról, valamint a falu újra településéről is megemlékezik.⁹⁶ Ez alapján itt felvethető az árok 16–17. századi datálása, Mut (Iregszemcse) Árpád-kori temploma esetében azonban korábbi időpont is szóba jöhet. A most bemutatott ortofotók mindenesetre jelzik, hogy a jövőben a templomok szűkebb környezetére is fókuszáló kutatás a korábban ismerteknél nagyobb számban tárhat fel olyan árkokat vidékünkön is, amelyek nem a temetőt határolták, hanem valamilyen krízishez kapcsolódóan védelmi céllal készültek.

⁹³ REICH 2019, 173–174, 189. Abb. 11.

⁹⁴ 1542-ben említik először: ETE IV. 41.

⁹⁵ ROSTA – PÁNYA 2022, 301–325.

⁹⁶ Összefoglalóan: K. NÉMETH 2015a, 88–89.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDRÁSFALVY 2007 ANDRÁSFALVY Bertalan, *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezéséig*. H. n. 2007.
- BIBOR 2011 BIBOR István, *Pincehely határának régészeti topográfiája*. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem. Kézirat. Szeged 2011.
- CZAJLIK et al. 2009 CZAJLIK Zoltán – BÖDŐCS András – RUPNIK László – WINKLER Móni, *Légi fényképezéses régészeti kutatások Magyarországon 2008-ban (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában folyó munkáról)*. RKM 2008 (2009) 111–130.
- CZAJLIK – BÖDŐCS – RUPNIK 2010 CZAJLIK Zoltán – BÖDŐCS András – RUPNIK László, *Légi fényképezéses régészeti kutatások Magyarországon 2009-ben. Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában folyó munkáról*. RKM 2009 (2010) 81–111.
- DÁVID 1982 DÁVID Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest 1982.
- FÖLDVÁRY 1898 FÖLDVÁRY László, *A dunamelléki ev. ref. egyházkerület története*. Budapest 1898.
- K. NÉMETH 2005 K. NÉMETH András, *Ami a megyemonográfiából kimaradt. Wosinsky Mór régészeti kérdőíveinek kiadatlan, középkoros vonatkozásai*. In: Wosinsky Mór „... a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...” 1854–1907. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 2005, 131–144.
- K. NÉMETH 2015a K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd 2015.
- K. NÉMETH 2015b K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye települései. Településtörténeti adattár*. Kézirat. Tamási 2015.
- K. NÉMETH 2022 K. NÉMETH András, *Föld alatti templomok fentről. Elpusztult egyházi épületek légi régészeti kutatása*. *Határtalan Régészet* VII (2022) 3. sz. 40–45.
- K. NÉMETH 2023 K. NÉMETH András, *Ezeréves falusi templom közösségi régészeti feltárása Madocsa határában*. <https://wmmm.hu/ezeréves-falusi-templom-kozossegi-regeszeti-feltarasa-madocsa-hataraban/> (Letöltés: 2023. 06. 19.)
- K. NÉMETH – SZABÓ 2007 K. NÉMETH András – SZABÓ Máté, *Újabb középkori templomok légirégészeti felfedezése a középkori Tolna megyében*. *Műemlékvédelem* 51 (2007) 5. sz. 323–330.
- K. NÉMETH – SZABÓ 2010 K. NÉMETH András – SZABÓ Máté, *A légifotózás újabb eredményei a Tolna megyei középkori templomkutatásban*. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXII* (2010) 357–370.
- KÓKAI é. n. KÓKAI József, *A bogyiszlói római katolikus egyház rövid története*. In: *Bogyiszlói képek*. Szerk. Kaczián János. [Bogyiszló 1989] 193–206.

- MIKLÓS 2002 MIKLÓS Zsuzsa, *A légifotózás szerepe a templomkutatásban. Két Tolna megyei templom kutatása*. Műemlékvédelem 46 (2002) 1. sz. 30–35.
- MIKLÓS 2004a MIKLÓS Zsuzsa, *A légi fotózás szerepe a templomkutatásban II. Újabb Tolna megyei templomok felfedezése*. Műemlékvédelem 48 (2004) 1. sz. 5–11.
- MIKLÓS 2004b MIKLÓS Zsuzsa, *Légi régészeti kutatások 2003-ban*. RKM 2003 (2004) 127–145.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS Zsuzsa, *Tolna megye várai*. Budapest 2007. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.)
- MIKLÓS 2010 MIKLÓS Zsuzsa, *A légi fotózás szerepe a középkori régészetben*. In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 853–870.
- PÁNYA 2022 PÁNYA István, *Tudományok határterületein. A hódoltsági területek középkori és kora újkori település topográfiájának kutatási módszertana Bács, Bodrog és Solt vármegyék példáján*. Doktori (PhD) értekezés. Szegedi Tudományegyetem. Kézirat. 2022.
- PATTON 2014 PATTON Gábor, „...itt hajdan barátok kolostora lévén...” *A koromszói szerzetesek titkai Máza határában*. Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. Visegrád 2014. <https://archeologia.hu/a-koromszoi-szerzetesek-titkai-maza-hataraban> (Letöltés: 2022. 12. 21.)
- REICH 2019 REICH Szabina, *Die archäologischen Ausgrabungen der Bischofskathedrale Hl. König Stephan in Székesfehérvár*. Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis X (2019) 171–198.
- ROSTA – PÁNYA 2022 ROSTA Szabolcs – PÁNYA István, *Gondolatok a síkvidéki középkori erődítésekéről. Egy topográfiai kutatási program váratlan hozadéka*. In: „Élőknek öröksége...” Tanulmányok V. Székely György emlékére. Szerk. Somogyvári Ágnes. Kecskemét 2022, 275–335. (Archaeologia Cumanica 5.)
- SZABÓ 2016 SZABÓ Máté, *Régészet madártávlatból. Fejezetek a Pécsi Légitégészeti Téska 20 éves történetéből*. Budapest 2016.
- TAKÁCS 2018 TAKÁCS Miklós, *Byzantinische oder byzantinisierende Raumgestaltungen kirchlicher Architektur im frühhárpádenzeitlichen Ungarn*. Budapest 2018. (Monographien des Römisch-Deutschen Zentralmuseums Band 139.)
- THURY 1908 THURY Etele, *A dunántúli református egyházkerület története I*. Pápa 1908.
- TORMA 1961–1965 TORMA István, *Terepbejárás napló. Koppány–Kapos–Sió-völgy I–V*. Kézirat. Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Adattár. Budapest 1961–1965.
- VASS 1979 VASS Előd, *A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása*. Cumania 6 (1979) 7–62.

FORRÁSOK

- AO II.
BORSA 2002
ETE IV.
Hazai
KŐFALVI 2006
MES IV.
MonVat I/1.
SZAKÁLY 1998
ZsO I.
- Anjoukori okmánytár II.* Szerk. Nagy Imre. Budapest 1881.
BORSA Iván, *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés) (Nyolcadik közlemény) 1421–1440.* Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv (2002) 7–57.
Egyháztörténelmi emlékek a magyar hitújítás korából. Negyedik kötet: 1542–1547. Szerk. Karácsonyi János – Kollányi Ferenc. Budapest 1909.
Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Budapest 1879.
KŐFALVI Tamás, *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526.* Szeged 2006.
Monumenta ecclesiae Strigoniensis IV. Ad edendum praeparaverunt Dreska, Gabriel – Érszegi, Geysa – Hegedűs, Andreas – Neumann, Tiburcius – Szovák, Cornelius – Tringli, Stephanus. Strigonii–Budapestini 1999.
Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Budapest 1887. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/1.)
SZAKÁLY Ferenc, *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525.* Szekszárd 1998.
Zsigmondkori oklevéltár I. Összeállította Mályusz Elemér. Budapest 1951.

RÖVIDÍTÉSEK

- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai levéltár
RKM Régészeti kutatások Magyarországon, Budapest

Neue Kirchengrundrisse aus dem Mittelalter vom Komitat Tolnau auf Orthofotos

Die Luftfotografie leistet seit zwei Jahrzehnten eine wichtige Hilfe bei der Entdeckung der Grundrissmerkmale der zerstörten mittelalterlichen Kirchen, der auf dem Ort der ehemaligen Gebäude wachsende Bewuchs zeichnet deutlich den einstigen Platz der unter der Erde steckenden Gebäudemauern. Früher konnte man all das mit gezielten luftfotographischen Forschungen freilegen, im Frühling 2021 kamen jedoch solche Orthofotos mit hoher Auflösung über das ganze Land auf die Webseite des Landwirtschafts-Parzellen-Identifizierungssystemes (Abk: MePAR), wo zahlreiche archäologischen Erscheinungen zu entdecken sind. Nach einer systematischen Überprüfung der Aufnahmen konnte man auf dem Gelände des Komitates Tolnau auf fünfzehn, nach der Geländebesichtigung bereits bekannten, mittelalterlichen Kirchenplätzen den Grundriss oder dessen Einzelheiten von früher zerstörten Gebäuden identifizieren, sowie in fünf anderen Fällen die bisher erfolglos gesuchte Lage der zerstörten Baulichkeiten mit ihren typischen Grundrissmerkmalen aufdecken. In dieser Studie werden einundzwanzig Kirchengrundrisse (sechzehn im Komitat Tolnau, eine in Branau und drei in Schomodei) nach einheitlichen Kriterien dargestellt. Hier werden die Namen der betroffenen mittelalterlichen Dörfer, die wichtigsten Schriftquellen über die Kirchen, die Grundrissmerkmale nach den Orthofotos (wobei auch das Datum und die Perioden bestimmt werden), sowie die Oberflächenmerkmale der neuen Kirchenplätzen laut den Geländebesichtigungen veröffentlicht.

